

Van ketterse en andere schandaleuse spelen

DOOR

Z.E.H. AL. DE MAEYER
lid der Maatschappij

Het is algemeen bekend dat, in de voor de Nederlanden rumoerige zestiende eeuw, de rederijkers een zeer betekenisvolle rol hebben gespeeld. Van af 1559 zouden de beruchte plakaten uitdrukkelijk ook tegen de kamers en hun activiteiten worden gericht. De bedrijvigheid van die instellingen was langs natuurlijke wegen geëvolueerd. Naast hun meest opvallende taak : toneelvoorstellingen, inrichten van feesten, stoeten en processien en wat die kant uitgaat, waren ze gegroeid tot kunst- en debatingklubs, tot literaire en politieke « sociëteit ». De grote belangstelling van die dagen lag rond kerkelijke toestanden en gebruiken, bijbellezen en nieuwe leer. Overeenkomstig hun eigen werking werd hun deelneming geprojecteerd op het toneelplan en dat stond aktueel in het teken van de allegorie en het schriftuurlijk bewijs, gedragen op de spitsvondigheden en de nuanceringen die op de scholastiek teruggingen. De voorliefde van die tijd ging zelfs naar het twistgesprek veel meer dan naar de allegorie en naast het meer dramatische van de moraliteit kreeg het « sinnespel » of « schriftuurlijk betoog » zijn grote kans.

Wat voor ons meer een leesstuk zou heten, vol saai redenering, was voor de mensen van toen vol innige ontroering, meeslepend en overtuigend in de spanning van de tijd waarbij het snobisme van het ogenblik ook even om de hoek kwam kijken. Willen geleerd doen in en door (of om) het humanisme, doch minstens evenzeer omwille van de onmiddellijke werkelijkheid, de nieuwe leer, met al de gevaren, de bedreigingen, de folteringën die ermee gepaard gingen. Van de weerslag van de discussie binnenkamers tot het opzweepen van de massa daarbuiten op de planken : wie zal de scheidslijn trekken ? Hoelang blijft het vrijmoedig doch tekenend, goed bedoeld doch scherp aanwijzen en bekampen van misbruiken en mistoestanden ? Wanneer wordt het aanvallen of verloochenen van de leer ? Kan of mag het opstandig karakter te overstaan van de staatsleiding van toen los van het kerkprobleem worden beschouwd ? Is het ketterse of rustverstoring, of allebei te gelijk ? Onderling verbonden als oorzaak en gevolg, of parallele uiting van eenzelfde gemoedstoestand ? Is iets van dat alles louter psy-

chologisch, kronologisch of juridisch uit te maken, of warrelt dat allemaal dooreen? We kunnen evengoed zeggen: zijn die stukken (want met de rederijkers bewegen we bij voorkeur op plankenland) atmosfeerweergevend of atmosfeerscheppend, als zodanig echo van hun tijd of voorboden van komende dingen? Of zijn ze werkelijk naar eigen wezen ketters en direkt opstandig? Wie zal het uitmaken?

Daarom zal het best zijn alleen duidelijk te onderkennen factoren aan te voeren om enige indeling aanvaardbaar te maken. Ook dan nog lopen ze dooreen!

Langs wegen van toevalligheid is men gaan spreken van ketterse spelen, van apostelspelen en schandaleuse spelen. Van meet af aan kunnen we toegeven dat de laatste twee benamingen een gelukkige vondst betekenen: ze geven een wel omschreven, ofschoon louter uitwendige toets aan om bepaalde stukken onder die hoofdingen vast te leggen. De eerste soort — de ketterse spelen — blijft meer in het vage, juister gezegd, is minder omljnd, omdat over de betekenis van de onderscheidende term moeilijk akkoord wordt bereikt. «Ketters» kunnen ze allemaal heten in zover ze de gespannenheid van de tijd verraden. Schandaleus, dat is schandaal, aanstoot, rumoerverwekkend, zijn de meeste. Alleen de apostelspelen, toch ook schandaleus en (of) ketters, vertonen specifieke eigenschappen.

I KETTERSE SPELEN

Onder deze benaming verstaan we niet zo zeer spelen die ketterse leerstellingen voorstaan, dan wel spelen die als zodanig opgedrongen worden door achterafse beschouwingen, hetzij dat ze, naar onze opvattingen in toon en inhoud zo erge vrijpostigheid tegenover kerkelijke instellingen aan de dag leggen dat ze een opstandig karakter gaan vertonen, hetzij dat ze, negatief en positief, leerstellingen eenzijdig verdedigen, aanbevelen of in praktijk tonen, respectievelijk bespotten of afwijzen, waarvan de inhoud, op de spits gedreven, *later* als ketterij zal worden veroordeeld.

Dr L.M. van Dis¹ meent — als jongste en tevens uitvoerigste —, op grond van positieve en negatieve aanwijzingen, bepaalde stukken met een dergelijke geladenheid als beslist ketters te mogen aanstrepen. Dr J. van Mierlo daarentegen, wijst op middeleeuwse praktijken van hetzelfde slag,² op de geest van bedilzucht en vit-

(1) L. M. VAN DIS, *Reformatische rederijkersspelen uit de eerste helft der zestiende eeuw*. 1937, Antwerpen.

(2) J. VAN MIERLO, in zijn bespreking over boven vernoemd werk in «Oms geestelijk erf», april 1937; — en in zijn lezing «De boom der schrifturen», 1939, Gent. (overdruk).

terij, vaak eerlijk bedoeld en gericht tegen misbruiken en mistoestanden en allerlei afwijkingen in de kerkelijke beleving en bij de kerkelijke waardigheidsbekleders; ten slotte op het niet voorhanden zijn van kerkelijke uitspraken of veroordelingen, in deze dan toch beslissend! Zijn stelling luidt: «achteraf» schijnen die stukken ons inderdaad vaak zeer ketterse te zijn. Zijn oordeel is formeel: «Ik herhaal het nog eens: er zijn voor die jaren geen andere criteria van bewust reformatorische gezindheid dan: het loochenen van de kerk als goddelijke instelling of het verwerpen van haar dogma»³.

Wel kan men toegeven dat dergelijke stukken zijn uitgewerkt door schrijvers die veel of herhaaldelijk in ketterse middens verkeerden, sympathie ervoer voelden of betuigden; dat die stukken met voorliefde door kettersegezinde middens werden opgenomen, gesteund, aanbevolen en vertoond. Toch hadden ze nog altijd niet de strafnoot van het kerkelijk leergezag gekregen.

Dat in de meeste gevallen het verzet slechts na de vertoning tot uiting kwam, dikwijls lang nadien; dat men meestal naar de rumoerige nasleep verwees om in te grijpen, schijnt er wel op te wijzen dat de tijdgenoten vooralsnog meer getroffen waren door het rustversturend element, dan wel door het specifiek ketterse ervan. Dat ze niettemin later op de lijst van verboden boeken werden geplaatst, en dat onder gezag van theologisch-dogmatische instellingen, als universiteit of bisschoppelijke kurie, zal wel moeten verklaard worden uit de met ketterij harmoniërende klank die er uit opstijgt.

Onder voorbehoud van al die vaagheid wordt de benaming «ketterse» gegeven aan stukken in boven-omschreven geest, die vóór 22 september 1540 verschenen: datum van de eerste lijst tegen de rederijkers. Toch blijft dan nog altijd het onvaste te overstaan van het kerkelijk oordeel.

Overlopen we nu de meest bekende «ketterse» spelen.

1° *De Sinnespelen van het Rederijkersfeest te Gent in 1539.*

Alhoewel het gentse feest van 1539 geen eigenlijk «landjuweel» mag heten, blijft het vooralsnog die naam behouden die de literaire geschiedschrijving er aan gegeven heeft⁴. De spelen die er vertoond werden moesten een antwoord brengen op de vraag: «welc den

(3) J. VAN MIERLO, *De spelen van zinne vertoond op het landjuweel te Gent, in 1539*, in «De Standaard», 2 december, 1939.

(4) L.M. VAN DIS en B. HERNE, *De spelen van Zinne vertoond op het landjuweel te Gent*. I, Tekst, 1939, Antwerpen. - J. VAN MIERLO, *De spelen van zinne vertoond op het landjuweel te Gent, 1539*. In de «Standaard», Brussel, 2 december, 1939.

mensche stervende meesten troost es». Kenschetsend voor die tijd en de doodsgedachte die toen de geesten beheerste, zou het antwoord onvermijdelijk echo's bevatten van de aanzwellende bekommernissen door de godsdienstige spanning verwekt. « Gezamenlijk geven ze (de negentien spelen) ons een goed beeld van de volkse geloofsopvattingen dier tijden ⁵ ». Dat beeld spreekt van zekerheden en twijfel, van aarzelingen en verlangen, van trouw in vaste overtuiging, doch ook in angst van vele zwakheid en gevaren.

Al de stukken dragen eenzelfde titel: « tspel van... » met de naam van de gemeente waar de kamer thuishoort. Toneelwaarde is er zo goed als niet in te ontdekken ⁶. Met het oog op wat ons hier bezighoudt kan het volgende volstaan.

1. Leffijnghe. 3 pers. 590 vv.

Betrouwen op God wordt gestaafd met verwijzing naar en allusies op de bijbel. Daartegenover staat er een eerbiedig beroep op Maria in te lezen, wat wel alle kettersheid aan het eerste punt zal ontnemen.

2. Brugghe. 4 pers. 521 vv.

Niet de goede werken volstaan; de kracht komt uit de verdiensten van Kristus, wat met de roomse lering overeenstemt. Het is een bestrijden van formalisme ⁷.

3. Mesene. 4 pers. 535 vv.

Geeft in de grond hetzelfde antwoord, alhoewel hier het uitgangspunt « twijfel » is, tegenover het gemis aan innerlijk beleven in het spel van Brugge. Meseen bevat wel enkele mooie verzen.

4. Ipre. 4 pers. 528 vv.

Bepert alles tot vertrouwen in en op God, ook wat de betekenis of de vrucht van de goede werken betreft. Geloof zonder goede werken is een dood geloof.

5. Nieuwkercke. 4 pers. 529 vv.

Zoekt troost in de schriftuur, wat toch niet rechtstreeks te veroordelen is.

6. Nieuport. 3 pers. 589 vv.

Deugdzaam leven met betrouwen op God en eerbied voor de sacramenten. Het is als een wegwerpen van alle disputatie. Nieuwlichers zoeken zelfgeruststelling en verontschuldiging.

7. Thielt. 4 pers. 559 vv.

Verwijst naar Kerk en traditie en naar de sacramenten, zoals Nieuport.

(5) G. KALFF, *Gesch. der Ndl. Letterkunde*, III, 26.

(6) Zie onze bijdrage in *Toneelgids*, 1940, 85-89.

(7) W. VAN EEGHEM schrijft het spel toe aan C. Everaert, in *Toneelgids*, 1939.

8. Antwerpen. 7 pers. 567 vv.

Geloof geeft redding, ook voor de ontoereikendheid van onze verdiensten of goede werken.

9. Axcele. 7 pers. 494 vv.

Gerustheid van geweten. Ook hier, als in nr 6 Nieuport, is zoveel als een ontwijken. Vloeiend geschreven in ongekunstelde eenvoud; vinnig en kleurvol.

10. Thienen. 8 pers. 552 vv.

Schriftuur leert onderwerping aan en betrouwen op Gods barmhartigheid. Ook daar is niets on- of antirooms aan. Het spel is zeer verzorgd en smaakvol geschreven.

11. Menene. 4 pers. 497 vv.

Vrij duistere overladenheid rond de belofte van de h. Geest « die de gelovigen heilig maakt ».

12. Bruessele. 11 pers. 510 vv.

Een spel van twijfel. Enigszins als nr 2 tegen formalisme gericht. Betrouwen op God zal redding brengen. Verzorgd en vol spanning.

13. Caprijcke. 9 pers. 569 vv.

Hier ook zal betrouwen op God eigen ontoereikendheid vruchtbaar maken. Kaprijk geeft een heus spel, op het laatste deel nà. Eenvoudig en in keurige taal.

14. Audenaerde. 6 pers. 510 vv.

Geloof in daden omgezet.

15. Loo. 3 pers. 511 vv.

Bemiddeling van Kristus in Kerk en sacramenten.

16. Cortrijcke. 4 pers. 517 vv.

Barmhartigheid Gods, door Kristus' bemiddeling.

17. Edijinghe. 5 pers. 492 vv.

Wijst het roemen op eigen verdiensten af. Alles komt uit Kristus' verrijzenis.

18. Wynoxberghe. 5 pers. 508 vv.

Bemiddeling van Kristus. Let goed op dat dergelijke opvatting minstens even rooms is als nieuwleers, vermits het steeds voorgehouden is geworden dat onze goede werken alleen kracht hebben door de goddelijke verdiensten en Zijn beloften.

19. Deynze. 5 pers. 497 vv.

Hoop op Kristus « ook » zonder goede werken biedt uitkomst. Kan ook loochening van de goede werken heten.

Die vluchtige weergave toont de zwakke positie van het ketterverwijt. Geen enkel toch van de stukken kan als een aanval beschouwd worden tegen het oude of een rechtstreekse verdediging

van het nieuwe. Dat de mens uit zichzelf niets vermag, dat zijn werken in hun naaktheid ontoereikend zijn is zuiver roomse leer. Misschien kon gewezen worden op de angstvalligheid, tot het dubbelzinnige toe in de stellingname. Alle erkennen echter de goede werken, al verwerpen ze het formalisme dat al te vaak in de beoefening ervan doorstraalt. Alle aanvaarden de bemiddeling van Kristus zonder dewelke de goede werken geen vrucht dragen. Zelfs het meest stoute, Edingen, en in verhouding Antwerpen en Deinze, ontkomen daar niet aan. Het is niet vermetel te beweren dat de stelling van ieder van die stukken minstens evenzeer rooms is als dat ze nieuwleers kan heten; uitdrukkelijke stellingname is telkens rooms, zodat het verwijt « kettters » minstens overhaast is. Het « smakende heresie » dat we in het vonnis over de hierna te behandelen « Boem » lezen spreekt voor ons boekdelen !

2° *Den Boem der Schriftueren.*

« Een spel van vi personagien ghespeelt tot Middelborch in Zeelant den eersten augusti int jaer 1539 »⁸. Het werd nog datzelfde jaar gedrukt te Antwerpen en verboden⁹. In de Sinksenmarktdagen van 1542 werd het in de Scheldestad vertoond door enkele jonge mannen die een eigen kamer, een « papkamer », hadden opgericht : « de damastbloem »¹⁰. Naast naamveranderingen hadden die jonge lui er ook een eigen proloog aan toegevoegd, die voorgedragen werd door een zestienjarige knaap Jacob van Middeldonck¹¹. Een klacht werd neergelegd en een vervolging ingespannen op 16 juni 1542. Het geding werd verdaagd omwille van de inval van Maarten van Rossem. Jacob van Middeldonck ging vrij uit, mitsgaders een borgtocht. Echo's van die vertoning zouden te vinden zijn in de refereinen van Anna Bijns. Als gevolg van stoutmoedigheden van Peter Schuddematte en Jacob van Liesveldt werd de zaak terug opgeroepen op 2 mei 1545. Op 24 juli wordt het stuk aan de rechters voorgelegd. Volledige vrijspraak volgt op 7 mei 1546. De motivering luidt : « jong, onbevoegd, overigens een goed katholiek », alhoewel het stuk zelf als « smakende heresie » wordt bestempeld. Van Middeldonck kreeg alleen de onkosten te betalen.

In 1939 gaf Dr Fl. Prims een omslachtige historiek van het geval¹², terwijl Prof. dr J. van Mierlo in een lezing in de Konink-

(8) MR N.C. LAMBRECHTSEN VAN RITTHEM, *Beknopte geschiedenis van de middelburgsche rethorykkamer « Het blomeken Jesse »* (zonder pl. of dat. - De kamer heet ook Sint-Anna).

(9) FL. PRIMS, *Antwerpsiana*, XIII, 1939, 84.

(10) J. VAN MIERLO, *Den boem der schriftueren*, 1939, Gent, blz. 19. Overdr.

(11) FL. PRIMS, *ibid.* 90.

(12) *Ibid.* 84-91.

lijke Vlaamse Akademie, met teksten en bewijzen de atmosfeer van het hele geding heeft toegelicht, met de nodige verklaringen te behoeve van de literatuurgeschiedenisschrijvers¹³, die nog altijd — ze schrijven gewoon elkander af!¹⁴ — van doodvonnis en terechtstelling gewagen¹⁵. Lode Bakelmans tracht de verwarring te verklaren door te verwijzen naar een andere Middeldonck, die als wederdoper in 1539 werd terechtgesteld¹⁶. Ook hierop geeft Van Mierlo de nodige toelichting om de mogelijkheden van die verwarring aan te tonen.

Overigens dikken de meeste literatuurgeschiedschrijvers de zogenoemde ketterse betekenis heel wat aan. Alleen Prof. dr G. Kalff oordeelt milder¹⁷. Dr van Mierlo, in het eerste deel van voornoemde lezing, tracht duidelijk te maken wat door kettters moet worden verstaan¹⁸. Wie stout is, mag daarom nog niet kettters heten en kritiek hoe gewaagd ook, betekent nog geen breuk.

Bekijken we nu het stuk zelf¹⁹.

Het geheel telt 910-916 versregels naargelang sommige regels al of niet, omwille van het rijm voor een volledig vers worden geteld. De konstruktie loopt over een proloog, acht taferelen en een noproloog en wordt gedragen door zes personen. De klacht van « Elck bysonder » vertoont een referein en de sinnekens geven een rondeel ten beste. « Sinnekens » zijn het inderdaad, alhoewel ze een zeer persoonlijke rol spelen in het verloop van het stuk. Het vers bereikt slechts zelden de goede middelmaat. Het is het « schandaleuse » gevolg van de spel-vertoning dat belang verwekt, meer dan de eigenlijke inhoud van het stuk, die vrij vlak kan heten.

« Medecijn der zielen », d.i. Jesus of de Verlosser, heeft « Elck bysonder », de menselijke ziel, als een vrouw voorgesteld, in het lustprieel van deugden « goede conscientie » geplaatst en vertrouwt haar als opperste schat de Bijbel toe. De inzet van het konflikt is de strijd om de ziel, hier als werving om een verloofde. De opposenten zijn Jesus enerzijds, vertegenwoordigd door zijn levende woord : de schriftuur; anderzijds de Kerk, zij ook vertegenwoordigd door haar woord minderwaardig te overstaan van het goddelijke: « Mensche-lijke leeringhe ». In de Schrift spreekt de Meester rechtstreeks tot ons; in de menselijke lering is het ook wel de Meester, echter

(13) J. VAN MIERLO, t.a.p. tweede deel.

(14) Nog wel met een blind en niet gecontroleerd verwijzen naar het Antwerps Archievenblad VIII, 359-362.

(15) Zo nog J. TE WINKEL, *Ontwikkelingsgang*, 1922, II, 459 en nà hem L.M. VAN DIS, *Reformatiorische spelen...*, 1937, e.a.

(16) J. VAN MIERLO, t.a.p. 20-22.

(17) G. KALFF, *Gesch.*, III, 22.

(18) J. VAN MIERLO, t.a.p. eerste deel.

(19) We gebruiken het eksemplaar uit de Kon. Bibl. Den Haag, 228G32, ± 1540, 42 blzn. en ook de uitgave van C.D.J. Schotel, 1870 (zeer slordig).

zoals die voortleeft in de Kerk, d.i. met al de gebreken en tekorten die aan werk van mensen vastzitten. Hoe men het kere of draaie, het gaat dus wel terdege om de tegenstelling tussen Kerk en Bijbel, niet als beginsel vooropgezet, doch zoals ze voor de mens treden : de ene onveranderd, de andere met menselijke toevalligheden door de tijden heen. Het menselijke wordt zodanig beklemtoond, dat het goddelijk element in de Kerk wordt voorbijgezien. Weer eens meer dubbelzinnigheid, dubbelhartigheid dan wel stelselmatig aanvallen of verloochenen.

« Menschelijcke leeringhe » zendt « Eyghen wysheyt » en « Natuerlijck begheren » naar de ziel toe om ze te overhalen en gebruikt daartoe precies de verleiding die al het stoffelijke bieden kan : macht, rijkdom, enz., te bereiken over al te menselijk aanwenden van kerkelijke gebruiken. In de grond en over de hele lijn blijft het gericht « tegen alle afgoderij van formalisme en lippengespel »²⁰. Simplistisch doorgedreven moet dat tot botsing leiden met kerkelijk gevestigde praktijken, ofschoon het vertrekpunt met minstens evenveel duidelijkheid binnen de Kerk wordt voorgehouden. Dramatisch steekt het spel goed ineen. Vooral de verleidings-scene vertoont vaart. De « sinnekens » nemen de kans waar van een gevoel van verlatenheid waar de menselijke ziel aan toegeeft, om de ontrouw van de eerste minnaar voor te spiegelen en de overgang te gemakkelijker te maken. Als ze daarin slagen volgt het satirisch zelfportret dat menselijke lering van zichzelf geeft. Juist hierin kon het best een argument gevonden worden om de rechtgelovigheid van de auteur te doen uitkomen. Het gaat meer om eerlijk bedoelde kritiek dan om aanvallende polemieek. Het woord van de Bijbel is zuiver en duidelijk : wat er van afwijkt kan niet goed zijn. En toch zijn er in de Kerk heel wat gedragingen (lees : van mensen) die er niet mee overeen te brengen zijn. Het is als hoorden we een goedmenend gelovige die veel in de nieuwe middens verkeerde en de bezwaren die hij daar heeft gehoord, overmaakt. Het gaat zo ver dat we als het ware de echo's horen van de daar gebruikte woorden en wendingen, en dat is het wat vooral « als smakende heresie » moet worden beschouwd.

Als namens « medecijn der zielen » « gheloove » de menselijke ziel dan komt herinneren aan al de liefde die Jesus haar betoonde, zal « Elck bysonder » onmiddellijk tot haar eerste liefde terugkeren. Het spel sluit met een apoteose van Kristus aan het kruis en een algemeen gebed voor de Kerk dat ze van haar gebreken moge gezuiverd worden, voor de overheden, voor de kamer, voor alle mensen van goede wil. De oprechtheid in dat gebed kan moei-

(20) FL. PRIMS, *a.w.* 86.

lijk worden betwijfeld. Er wordt dus geen stelling genomen tegen de Kerk; ook niet tegen de goede werken, waarvan alleen gezegd wordt dat ze hun kracht verkrijgen door de verdienste van Jesus Kristus; dat de zuiverheid van mening en van geloof dus moet voorgaan. « Een merkwaardig stuk, zegt G. Kalff ²¹ ook hierom, dat de schrijver de middenweg voor geloof en goede werken houdt; doch zich met scherpste uitlaat zowel over de zedeloosheid der geestelijken, als over de wijze waarop zij, niet het geloof, maar de godsdienst opvatten. » Al de verwijten die hier aan de kerkelijke instellingen worden toegebracht, kunnen reeds in vroegere tijdperken worden nagelezen: men heeft er maar Jacob van Maerlant voor open te slaan. Het erge zit hem echter in de tijdsomstandigheden. We mogen niet voorbijzien dat toen vele van die stukken ongemoeid werden gespeeld en gedrukt. Slechts naderhand, als een of ander ketterjager er over viel, ontstonden de betwistingen. Ook hier was zulks het geval. Dat mag echter geen reden zijn dat wij, ook nu nog, aan die straathetze zouden « toegeven ». « Voor ons klinkt dit spel, achteraf, zeer reformatorisch » zegt Dr. J. van Mierlo ²². Dat « achteraf » geeft de juiste toon !

(21) G. KALFF, *Gesch.* III, 22. Die « middenweg » heeft wel een zeer sterke roomse atmosfeer.

(22) J. VAN MIERLO, *Gesch.*, 1950, II, 370.

Het ketterse wordt nog tamelijk uitvoerig verdedigd door L.M. VAN DIS, *Reformatische spelen*, 1937. Antwerpen, 21-23, die hierbij steunt op de door J. te Winkel ten onrechte aangehaalde terechtstelling van Jacob van Middeldonck.

LITERATUUR: A/ Uitgaven in de Katalogus van Leiden, 1877, III.

nr 986: Den boem der schrifuieren van .VI. personagien ghespeelt tot Middelborch in Zeelant, den eersten in Augusto int jaer XXXIX. (z.pl. en j.) 15...? Volgens Lambrechts, a.w. komt die uitgave voor op de index Leuven, 1550. Ook op index Antwerpen 1570, blz. 93. (Verkeerd gekatalogiseerd volgens P.J. Meertens).

Is ook aanwezig te den Haag onder nr 228G32, 42 blzn (± 1540) in één band met « Dwerck der Apostelen ».

nr 987: Den boem... gedrukt bij Niklaas van Oldenborch. te Antwerpen, 15... Volgens Fl. Prims, die daarvoor steunt op Nijhoff-Kronenberg. Nedl. Bibliographie, nr 472, waarschijnlijk uit 1539, doch een andere uitgave dan voorgaande.

nr 988: Den boem... te Dordrecht, bij J. Troyen, 1592, in « Veel schoone chrstelycke (sic) en schrifuierlycke refereynen. »

nr 989: Den boem... te Gorinchem, 1608, bij Jan Haensberch.

nr 900: in « Drie spelen van zinne uit den tijd der Reformatie », uitg. F. Snellaert; een herdruk, gewijzigd, van wat in Belg. Museum, X, verscheen. Telkens fragmentarisch.

nr 991: Uitgave met ophelderingen en woordenlijst door G.D.J. Schotel. Utrecht. 1870.

B/ Studies.

FL. PRIMS, *Antwerpiana*, XIII, 1939, blzn 84-91.

J. VAN MIERLO, *Den boom der schriften en het geval Jacob van Middeldonck*, Gent, 1939.

3° *Bedroch der Werelt.*

« Een tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt waerdoer die oerspronck der sonden comt welcke regnerende sijn in alle staten, beyde gheestelicken en wereltlicken »²³.

Een dialoog in één tafereel tussen een « cremer » en een « koopman ». « Oorspronck der sonden », de « cremer », zet in met een vrij vinnige monoloog om zijn koopwaar, de zonden, althans in beginsel, aan de man te kunnen brengen. Hij prijst alles aan op satirische wijze, terwijl zijn tegenspeler « menichfuldich bedroch », de koopman, telkens de verkoopwaarde, d.i. het vele gebruik onderlijnt. De hekeling betreft de gebreken die alle standen aankleven, niet het minst de geestelijke instanties : kloosters, abdijen, universiteiten, e.d.m. Simonie en aflaatbrieven moeten het vooral ontgelden. Aan het slot wenden beide personen zich tot het volk dat oordelen moet.

Naar de letter loopt het niet hoger dan wat we iedere dag te horen kunnen krijgen, ook reeds in de middeleeuwen. Toen echter werd de noodzakelijkheid — en vaak de mogelijkheid door tegenstellige voorbeelden — van individuele zuivering en verbetering onderlijnd om geen schade aan de Kerk te veroorzaken; hier — en dat wijst allicht op de tijdsatmosfeer — blijft het beperkt tot een eenzijdige opsomming van grieven en een aanklacht als zou de Kerk van haar eigen wezen zijn afgedwaald. Dat komt nog beter uit in het scherpe behandelen van de aflaatbrieven. Voor sommigen komt het uit Doopsgezinde middens. Technisch is vooral het begin goed als dialoog. Voor het vers moeten enkele onregelmatige en niet rijmende regels worden aangestreept. In totaal zijn er 329 regels voorgedragen door twee personen. Er schijnen wel een paar persoonsverwarringen in de tekstverdeling voor te komen.

L. M. VAN DIS, *Reformatorische spelen uit de eerste helft der XVIe eeuw.* 1937. Antwerpen.

De kon. bibl. te Brussel bezit twee oude uitg., van 1539(?) en 1557 en een hs. van het spel, wschlk naar de oudste druk, maar met talloze spellingvarianten, afkomstig van Serrure en gekatalogiseerd onder Inv. N° 11.129 (spelen van sinnen en Refereynen). [Uit een persoonlijk schrijven vanwege P.J. Meertens.]

(23) F. Pijper. Uitg. en inleiding in « Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, I, 1903-1904. blz 369-371 en 372-387.

In de katalogus van Leiden staat het onder nummer. 5130, tussen « Dwerck der apostelen » (nr 6975) en « Den boem » (nr 987) — (Die nummering doet enigszins verwarrend vermits alles in één bundel of band staat) — Die plaatsing kon het tafelspel vóór 1540 doen stellen, terwijl de latere uitgave van « dwerck », waar het in voorkomt, het toch ná 1540 brengt. De gezamenlijke uitgave kan ook een aanwijzing zijn voor de Noord-Nederlandse oorsprong van het spel.

Het is ook aanwezig te Brussel Nr II, 16488 A 18°.

4° *Lazarus doot.*

In bundel B, fol. 126 v° van het archief van « Trou moet blijcken » heet het :

« Hier begint een spel van sinnen van Lazarus doot ende hoe dat Christus hem opwekte ». Het geheel telt 1082 regels, zes pausae en vijftien personen. Het is een bewerking van het evangelie van Joannes, hoofdst. XI.

In een beginrondeel trachten Martha en Maria Lazarus tot betrouwen op te wekken. Niettemin zenden ze een bode naar Jesus toe. Twee joden zeggen in een rondeel, daarna in een uitvoerige samenspraak hun gevoelens uit over Jesus, niet het minst over zijn toespraak waarover in Jo. VI. Zoals Prof. De Vooy's terecht opmerkt ²⁴, blijkt reeds uit de rangschikking van de personen dat deze twee joden aan de zijde van Jesus staan, terwijl de later bijkomende derde jood, komisch getint, partijganger van het sanhedrin is. Jesus zelf onderhoudt zich met zijn apostelen over Lazarus' slapen en dood.

Na de tweede pauza verschijnen Martha en Maria « bey met een roucleet ». Ze klagen hun nood in een rondeel, in aanvaarding van Gods wil, waar ook de rouwbetrigende joden op wijzen. Maria echter hoopt op leven voor Lazarus. Op het bericht van de bode « uyt opt een endde van de stellagie » gaat Martha Jesus tegemoet hem te voet vallen, daarna Maria en om beurt vragen ze steun en troost. De schrijver volgt hier van nabij het evangelie, ook in de beschouwingen van de joden. Bij het graf bidt Jesus « op syn knien » en « hier sal hem Lazarus opheffen een weynich scheuckende », « Petrus Lazarum ontbinnende » met een dankgebed van Lazarus « op syn kmien » (sic).

Een pauza en dan betuigen de joden hun bewondering. De derde jood wil zich met die ketterse dingen niet bemoeien en liever raad vragen aan de heren van het sanhedrin.

De vierde pauza brengt ons Kaifas « als een bisscop », Ananias als domproost, die samen met de farizeen besluiten Jesus gevangen te nemen, daarin nog versterkt door het bericht van de derde jood « vuytcomende doende reverencie ende seyt ».

Op de nieuwe pauza volgt de bekendmaking : « een deurwaerder boven uyt lesende » tegen de ketterijen van Jesus. De joden staan vertwijfeld, doch betrouwen in de kracht van het woord. Nog maar een rondeel. « Hier sal Jhesus sitten aan een taeffel ende Lazarus met hem. Jhesus syn handen op ten hemel slaen en seyt » en verder de scene van de zalving. Dat maakt de stof uit van een zesde

(24) C.G.N. DE VOOYS, *Trou moet blijcken*, 47.

pausa. De rubriek « Judas yscharioth thooft schuddende seyt » keert tot viermaal terug. Jesus besluit het toneel met een beschouwing over « myn ryck is niet van dese werrelt vuy-wendig ».

Na de laatste pauza stellen de joden vast in een rondeel hoe allen naar Betaniën spoen om Jesus én Lazarus te zien.

Aan het slot tot tweemaal toe een beroep op « in lieff bloeyende » als een duidelijke (?) toespeling op de kamer « de eglantier ». Althans volgens Prof. Kalff, waarbij Prof. De Vooys toch aarzelend²⁵ blijft wat het auteurschap betreft. Dat het te Amsterdam vertoond werd mag echter als vaststaand worden beschouwd²⁶.

Prof. Kalff stelt het stuk tussen 1520-1530. Het ketters karakter is allesbehalve duidelijk. Gispn op overheden, ook geestelijke, is van alle tijden. Dat joodse waardigheidsbekleders gezien en beoordeeld worden als roomskerkelijke, is volgens de tijd die geen historisch of lokaal voorstellen kent. Of zou de aanwijzing « Cayphas als een bisscop » dan ook al kleur bekennen zijn? Stijl en dialoog zijn zeer gewoon, zelfs aan de mindere kant terwijl het overdreven aanwenden van Franse woorden iets stunteligs geeft aan het geheel.

5° Tafelspel van den... Prochiaen...

« Een schoon tafelspel van drie personagien, te weten Een prochiaen, gheheeten Eygen ghemack, Een Coster, gheheeten Menschelijck mensche, Een Wever, gheheeten Evangelis verstant »²⁷.

Het stuk telt 2598 regels, speelt in één tafereel, tussen drie personen. Het is waarschijnlijk tussen 1538 en 1540 geschreven, in een uitgesproken Brabants-Vlaams dialect, door een banneling, die in Gelderland vertoefde²⁸.

Na een pleidooi voor het recht van het vrije woord voor de rederijkers (1-64) volgt een dispuut waarin vijftien bezwaren tegen de « lutherie » (zie vers 405) door de wever worden weerlegd. Het is louter sofistiek, vooral berekend op het gemis aan doorzicht bij de gewone man. Konkrete dogma's worden wel in het brandpunt gesteld, doch telkens wordt dan door de aanvallende wever een nuancerende toelichting gegeven, dat het ten slotte blijken zou dat alle verzet alleen tegen misbruiken is gericht. Dat geldt zelfs bij

(25) Ibid.

(26) Dat het een door Kalff vermelde vertoning zou zijn van december 1533, met straffbedevaart voor de kamer, is een loutere vergissing. (DE VOOYS. *Apostelspelen*, 8.)

(27) Het spel bestaat in een uitgave van 1565, in de Kon. Bibl., Den Haag, nr 7157. — Leiden bezit een uitgave van 1578, z.pl., nr 7157. — Gent U.B. heeft een onvolledig exemplaar, tot regel 2256. — Het werd uitgegeven en ingeleid door L.M. VAN DIS, *Reformatiorische spelen...*, 88-100; 115-117, 150-229, 258-329.

(28) L.M. VAN DIS, *a.u.* 90-91.

wat gezegd wordt over de Biecht (480 en vlgg.). Veel erger is — alweer op de straat afgestemd — de meer dan oneerbiedige aanval tegen de geestelijkheid, haar schraapzucht en haar wangedrag.

Al blijft het een betoog, toch zit er vaart in en het is juist die vaart die sterk Luthers aandoet, meer dan dat de tekst strikt ketters zou zijn.

Het vers is doorgaans soepel, meer dan eens zelfs keurig. De repartieën van de dialoog zijn herhaaldelijk zeer vinnig, om dan weer in rustig, doch levensvol redeneren over te gaan. Het is een goed gesloten gehouden debat. De partijen zijn echter ongelijk voorgesteld; vooral de « prochiaen » is zeer zwak uitgebeeld en mist alle strijdvaardigheid en à-propos.

De algemene toon is « eerder opstandig en destruktief dan Luthers of reformatorisch »²⁹. Wat echter moet onderlijnd worden, dat de Coster zich ten slotte gewonnen geeft voor de bespraaktheid van de Wever, nadat hij koppig iedere afzonderlijke aantijging had verworpen.

II APOSTELSPELEN

Met Apostelspelen bedoelen we toneelspelen die voor onderwerp hebben het leven of een deel daarvan, van een of ander apostel. Voor de tematiek gaan ze terug op het Nieuw-Testamentisch boek « de Handelingen van de Apostelen » gebeurlijk aangevuld met evangeliegegevens of anekdoten uit de apokriefen. Diezelfde tematiek komt ook in de schilderkunst voor.

Apostelspelen komen vrij talrijk voor over heel West-Europa tot in de achttiende eeuw. Nog in 1797 lezen we van « de Bekeeringe van Paulus » te Lebbeke, waar, tussen 17 april en 21 september, vijf en twintig vertoningen van dat stuk werden gegeven³⁰.

Begin XVIe eeuw verdringen dergelijke spelen voor een deel de heiligenspelen en vormen onder deze een tijdlang een overwegende groep. Dat alleen is echter o.i. niet voldoende om van een specifiek onderscheid te gewagn.

De vorm is zeer verscheiden : van het misteriespel, over kronijk, sinnespel en schriftuurlijk bewijs, tot de klassiek en de latere romantiek, ja, tot modern ekspressionisme met Max Mell's « Apostelspiel » van ca 1930. Na de XVIe eeuw versobert het uiterlijke van de bezetting en de toneelschikking.

Bij het literair-historisch onderzoek werd te onzent voor het

(29) J. VAN MIERLO, *Gesch.*, II, 341.

(30) G. JO STEENBERGEN, *Het Apostelspel*, 1952, Gent. blzn 27-36. - E. VAN DER STRAETEN, *Le théâtre villageois*, 1881, Bruxelles, blz. 128.

eerst de naam gebruikt door Prof. Dr C.G.N. de Vooy, en wel zeer in het bijzonder voor soortgelijke spelen uit de rederijkers-tijd ³¹. De bloeitijd van het Nederlandse Apostelspel dagteekent inderdaad uit de tijd van de reformatische geladenheid. De gekende spelen staan in het teken van de zestiende-eeuwse spanning, Ze ademen de nieuwe geest en zijn als het ware syntetisch opgevat waar ze in het buitenland veel oppervlakkiger gehouden zijn. Willem van Haecht, de « Nederlandse aposteldichter » ³², schijnt zeer goed thuis te zijn geweest in reformatische middens. Na de XVIe eeuw komen bij ons nog amper Apostelspelen voor en dan met een meer uitgesproken kronijkarakter.

Het Nederlandse Apostelspel wettigt daarom al een afzonderlijke behandeling. Laat het sinnen spel heten, het polemiserend uitzicht is helemaal op het leven ingesteld : alle allegorie blijft weg en het tijdsverschijnsel is, als tijdsconflict, tot spanning en leven opgevoerd. « Tijdelijk » ³³ is het sukses alleen in de zin dat ook de strijd zelf, die het ingaf, een naar tijd beperkt verschijnsel was. Verder moet nog opgemerkt worden dat het Zuiden kwantitatief en kwalitatief het Noorden overtreft. Het Noorden staat beslist in herkomst en uitzicht ook onder invloed en beneden het Zuiden.

1° *Het Spel van sente Pieter.*

Hiervan lezen we alleen een eenvoudige vermelding in de jaarboeken van de rederijkkamer van Tielt. Daar werd het stuk ver-toond op 15 augustus 1510 en de kamer kreeg een beloning van 40 schellingen parisis. Over de inhoud weten we niets. Rekening houdend met de datum van de vertoning, mogen we veronderstellen dat spel en tekst nog helemaal aan de traditie hebben vastgehouden ³⁴.

2° *Tspel van sinte Pieter ghecompareirt byder duve,*

Het werd geschreven door Cornelis Everaert ter gelegenheid van de vereniging van de twee Veurnse kamers « Aerm in de Buerss » en « Jonc van sinnen », en ver-toond te Steenvoorde op 15 juni 1531. De inhoud is gewoon een typologische verklaring van de voorgestelde gelijkens. Er zit geen dialoog in en nog minder

(31) C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen in de rederijkerstijd*, 1928, Amsterdam.

(32) G. JO STEENBERGEN, *a.w.* 3, noot.

(33) *Ibid.* 21-22 en 47.

(34) A. DE VLAMINCK. *Jaarboeken der aloude kamer van Rhetorica te Tielt*, 1862, Gent, blz. 60.

spel. Een bloot schriftuurlijk uiteenzetten door 4 personen, over 542 verzen, 1 tafereel en zes togen³⁵.

3° *Dwerck der Apostelen.*

« Een spel van sinnen op 't derde tvierde ende vijfde capittel van Dwerck der Apostelen »

Dat is het voornaamste apostelspel uit de rederijkerstijd. Het komt voor, samen met « de boem der schriftueren », in een bundeltje van de Kon. Bibl. te Den Haag, nr 228G32. Het werk telt aldaar 88 blzn, ±1212 regels, en wordt verdeeld over 19 Spelers in drie delen, 13 tafereelen en een naproloog. De uitgave draagt geen jaartal. Gewoonlijk wordt het gedateerd 1539-1540, waarom het ook bij de « ketterse spelen » mocht worden ondergebracht. Ook de naam van de drukker wordt niet vermeld³⁶. Van een vertoning is nergens spraak³⁷.

Zoals de titel doet vermoeden sluit de inhoud van zeer nabij aan bij het boek « Handelingen van de apostelen », hoofdstukken drie tot vijf, i.h.b. wat de prediking van de Apostelen in die tekst betreft.

In de proloog wordt de lof van Gods woord verkondigd en om ekskuus gevraagd voor de onbevoegdheid van spelers en van vertoon. Volgen drie delen, een over elk van de betrokken hoofdstukken.

In het eerste deel zitten drie kreupelen te bedelen. Een ervan wordt door Petrus genezen, waarop een lof- en dankgebed van de lamgeborene volgt. De twee overigen bespreken met een naderbij gekomen nieuwe derde het gebeuren, terwijl Petrus de aanwezigen aanzet tot bekering. Dan verschijnen twee sinnekens — « valsche propheet » en « schoon ypocrijt » — waarvan de kledij breedvoerig wordt beschreven. Zo draagt « ypocrijt » een onderkleed waardoor hij een duivel blijkt te zijn. De sinnekens schelden op de « duytsche doctoren ». Deze worden afgeschilderd als vissers, leken (denk aan de apostelen) die alles aan Kristus toeschrijven. De sinnekens willen die mannen verderven om hun eigen profijt vast en veilig te stellen. (Tussenin viel er iets weg of is er verwarring in het aanduiden van de sinnekensreplieken.)

Het tweede deel behandelt « tvierde capittel ». Het volk bespreekt de prediking. Het ontkent alle schuld in het ter dood brengen van de Meester, vermits ze misleid werden door de geleerden, dat zijn de priesters. Ondertussen verneemt het volk de ge-

(35) J.W. MULLER en L. SCHARPÉ, *Spelen van Cornelis Everaert*, 1920, Leiden. blzn 343-359.

(36) Voor andere uitgaven, zie aan het slot van dit hoofdstuk.

(37) C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen*, 11, nr 4; tegen Kalf.

vangenneming van de apostelen. De sinnekens juichen de priesters toe en loven ze in hun optreden. Alhoewel Petrus weigert de prediking stop te zetten, worden de apostelen niettemin vrijgelaten. Ze geven aan de kreupele de verzekering niet te zullen ophouden het woord te verkondigen. De sinnekens schelden en kleden elkander uit : ze tonen wat ze in de mars hebben, of onder het kleed dragen, d.i. hun eigen veinzerij.

In het « vijfste capittel » doen de priesters de apostelen andermaal aanhouden. Het volk eist de vrijheid van het woord dat onverwinnelijk blijft ondanks de tegenstand van de priesters. De sinnekens jubelen en gaan tot Annas « sittende slapen in eenen setel en bezweren hem ». Annas krijgt in zijn slaap een aureool die herinnert aan Apokalipsus, XIII (de draak met zeven koppen, het beeld van de antikrist). Ondertussen verlost een engel de apostelen en beveelt hen voort te prediken. (Herhaaldelijk komt een Joannes voor, nu als apostel, dan als priester, op éénzelfde bladzijde en met eigen toonaard.) De opperpriesters besluiten de apostelen te doen tuchtigen en doen ze uit de gevangenis halen. Ze blijken echter verdwenen. Als de overheden vernemen dat ze weer in de tempel optreden, moeten ze opnieuw aangehouden. Halsstarrig blijven de apostelen aan hun prediking hechten. Volgt de bekende tussenkomst van Gamaliël, die dreigt de vergadering te verlaten als de priesters lichtzinnig zouden te werk gaan. De apostelen worden dan tot de geseling veroordeeld. Sergianten en sinnekens juichen het besluit toe. Hier volgt een toog van de geseling. Het sanhedrin bespot de apostelen en looft eigen valsheid, machtsmisbruik en geldzucht. Een lofgebed van de apostel sluit het spel af.

Nareden of konklusie. Gaf waarheid rijkdom, eer en macht, de groten der aarde liepen ze achterna; terwijl ze nu, onder voorwendsel van (hun) waarheid de andersdenkenden vervolgen zonder zelf voor de waarheid in de bres te springen of ervoor te willen lijden.

Meer dan een dramatiseren en een transponeren in de eigen tijd van het oude verhaal, groeit het tot een felle satire, tot een charge en een scherpe aanval op het gevestigd priestergezag in het beeld van de joodse opperpriesters die zich, vruchteloos en tot het bespottelijke toe, verzetten tegen de macht en de wil van Gods vrije woord. Door zijn agressief karakter krijgt het spel een revolutionaire en opstandige allure en geraakt het in de ban van het ketterse — dat, naast het religieuze of juist daardoor, evenzeer opstandig en revolutionair was. Objektief zijn de verschillende aantijgingen veelal gegrond, want tegen misbruiken; nooit geloofend, en, tijdens de middeleeuwen steeds naar voren gebracht in hun algemeenheid en in hun konkrete vaststelling. De nuancering van Dr

J. van Mierlo is echter ook hier weer ten volle gewettigd : « achteraf » schijnt dit stuk voor ons inderdaad « zeer ketters ».

Dat het gemeenschapsleven en de episode van Annas wegvielen, heeft, o.i. niets te maken met een of andere afkeer van de dichter voor sociale hervormingen of experimenten³⁸. Veeleer is het een bewijs voor het dramatisch aanvoelen en voor de syntetisering door de dichter die overbodige zaken niet als ballast wenste mee te sleuren. Dr Steenbergen meent het te verklaren door afkeer voor verzameling van tijdelijke goederen. Doch dan had het een aanleiding kunnen vormen tot beschuldigen van de geestelijkheid³⁹.

Het stuk heeft te zijnen tijd sukses gekend. Zulks blijkt uit de verschillende uitgaven die elkaar vlug opvolgden. « Dwerck » komt voor op de lijst van verboden boeken van 1550 samen met « de boem der schriftueren » en « de spelen van Gent ». Deze laatste stonden als enig Nederlands werk reeds op de lijst van 1540.

« Dwerck » is lange tijd op naam gesteld geworden van Willem van Haecht. In zover deze geboren heet in 1530, is het moeilijk te aanvaarden dat hij de auteur zou zijn van het hier bedoelde werk, dat alleszins van ca 1530-1540 moet zijn. Veelal staat het stuk vooraan, in eenzelfde uitgave met « de boem » van 1539. Of uit het feit dat « Dwerck » er vóór staat mag afgeleid worden dat het ook in ouderdom voorgaat, is niet zo duidelijk. De verwarring die « Dwerck » aan Van Haecht deed toeschrijven⁴⁰ kan ontstaan zijn op grond van Hs 21664 uit de Kon. Bibl. van Brussel waarin « een spel van sinnen van twerck der apostelen » voorkomt en dat onder naam van Willem van Haecht. Dit laatste stuk behandelt

(38) L.M. VAN DIS, *Reformatiorische spelen*; blzn 19-21.

(39) G. JO STEENBERGEN, *a.w.* 14.

(40) K. RUELENS, *Refereinen verzameld door J. de Bruyne*, 1880. Antwerpen. II, 216-224.

Nota. F. Pijper bezorgde een uitgave met inleiding in Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, 1903-1904, I. 273-366. Hij beschrijft daar tevens de jongere uitgaven, terwijl NIJHOFF-KRONENBERG, *Nederlandse Bibliographie van 1500 tot 1540*, de oudere vermeldt. De uitgaven door Pijper aangegeven zijn :

Leiden, z.j. of drukker, waarschijnlijk de oudste. Kat. 6974.

Leuven, Jaspas Troyens, z.j., Antwerpen, verwant met voorgaande : alleen spellingsverschil.

Leiden (kat. 6975) en Brussel (Nr II, 16488 A 18° : de titelpagina met de refereinen van Gent. met titelpagina Antwerpen, H. Coesman, 1581) met lijst van personagen. Verwant met beide voorgaande.

Brussel, « by my Willem Gylliaert, 1557, Embden.

Den Haag en Leiden, Uitg. J. Troyens, 1592, Dordrecht. Kat. Leiden, 6976 : de uitgave te Den Haag zou de beste zijn. - Nog een uitgave te Gorinchem, 1608. - In alle bekende uitg. samen met « de boem »

We verwijzen ook nog naar L.M. Dis; C.G.N. de Vooy, Med. Kon. Ac. Van Wetenschappen, afd. Letteren. Dl. 65, Serie A N° 1, blz. 160; Jo Steenbergen, *Apostelspelen*; en C.G.N. de Vooy, *Apostelspelen*.

Steunend op Ruelens stelt Pypier het stuk nog op naam van W. van Haecht, alhoewel hij toegeeft geen bewijzen te hebben.

overigens het laatste deel van de « Handelingen », nl. van af hoofdstuk 16. Overigens stamt « Dwerck » klaarblijkelijk uit Goudbloem-middens en niet uit die van de Violieren waar Van Haecht werkzaam was.

Dat bovendien lange tijd alleen de uitgaven van 1557, 1592 en 1608 gekend waren, zal die verwarring ook nog wel in de hand hebben gewerkt.

4° Twerck der apostelen... van Willem van Haecht.

Het stuk, waarvan de titel aanleiding was tot de verkeerde toeschrijving van het voorgaande nr, berust te Brussel in handschrift onder nummer 21.664, waar het, met nog twee andere stukken uitdrukkelijk onder naam van Willem van Haecht voorkomt ⁴¹. Op het eerste blad heet het daar :

Spel van Sinnen en van dwerck der Apostelen. Sinneregel :
Wt Israhels val, maer en beroemt u niet
is de heydenen salicheyt geschiet.

ghespeelt den ix april 1563.

Na de « prologhe », getekend « per Haecht Eynde der prologe lanck 118 reg 1563 », luidt het « hier begint tspel werck der apostelen 16. 17. 18. 19. capittel ». Aan het slot « finis per Haecht lanck 1476 regelen »: zestien pausae, waarvan « sonder » en « met » spel ; sommige pausae zijn gesplitst, zodat we gerust van een achttiental mogen spreken; omtrent vijf en twintig personen met dan nog enkele bijfiguren; aan het slot nog een « liedeken » of referein.

Het eigenlijke spel volgt op de voet het « Boek der handelingen » : Atenen, Korintië, Efese. Het toneel te Atenen toont aan dat Van Haecht nog wel iets meer wist dan de naam Stoa en Epikurus ⁴². Te Efese bespreekt Demetrius uitvoerig het « verzet » tegen de apostelen.

Hier begint het « tweede » spel. Aan het einde der prologen staat een randschrift : « gevisiteerd ende onderteekent by myn heer jan huymans priester vicaris ende prochiaen der kercke van st ieuris binnen der stadt van Antwerpen blyckende by de originalen berustende onder Willem van haecht faktor van de violieren » en dan « Hier begint het spel ». Aan het slot : « expositie van de sinnekens », d.i., de beschrijving van hun kledij, en « finis ». Als

(41) Het HS komt uit de verzameling van J. Koning, Amsterdam, 1833. Zie K. RUELENS, *Refereinen*, II, 216-224; - C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen*, 12-16; - G. JO STEENBERGEN, *Apostelspelen*, 29.

(42) K. RUELENS, 218, vlgg.

onderschrift na het « lieken » : « per haecht lanck met lieken en prologen 1412 reg. » Als randschrift : « gespeelt anno 1564 den 9 april wt de wercken der apostelen 20. 21. 22. 23. 24. capittelen ». Verder een tweede onderschrift : « dit spel is gevisiteerd en... » een herhaling van wat bij het begin voorkomt.

Van de zeven pausae — de zesde wordt niet aangeduid — omsluiten er enkele twee taferelen, wat het aantal tot tien of twaalf doet stijgen; de spelers zijn ruim vijf en dertig met nog bijfiguren en de totale omvang 176 + 1412 + 40 regelen. De inhoud volgt de bron over Troades, Cesarea, Jerusalem en Cesarea. Overigens zijn de toespraken van Paulus veel uitvoeriger dan in het eerste stuk.

Zonder afzonderlijke titel op fol. 31 v° : « Prologhe vant Derde spel wesende 25 capittel twerck der apostelen ». Na de proloog : « behaecht godts wille per haecht violiere — a° 1564 17 novemb lanck 296 rr », en dan « 25 capittel hier begint derde spel » en aan het slot : « tlieken op de voys och aenhoort gy adams saet — p haecht violiere — behaecht godts wille lanck met lieken 1417 ». De zeven pausae betekenen negen taferelen met splitsingen. Het aantal personen is weer een dertigtal met bijfiguren. Het toneel gaat van Cesarea naar Jerusalem (eigenlijk ingeschoven) terug naar Cesarea en naar Rome⁴³.

De stukken zijn zuiver anekdotisch gehouden en volgen getrouw de inhoud van de schriftuurtekst. De toevoegsels of interpretatieve uiteenzettingen zijn niet te tellen, zo onbeduidend tegenover het geheel. De enige eenheid ligt in de centrale figuur Paulus, tenminste dan in het kronologisch verloop van zijn prediking. Paulus zelf verschijnt daarbij als de ideale (nieuw-) prediker in zover dat hij over alle moeilijkheden heen de evangelische leer blijft verkondigen. Dat hij daardoor in strijd komt met de judaïsanten, die hardnekkig vasthouden aan het gevestigde (oude, traditionele) gezag wordt symbolisch ook graag gezien als een overheveling naar de zestiende-eeuwse tijd en de strijd tegen Rome, wat door de tekst allerm minst wordt gewettigd.

Bouw en ontwikkeling zijn soepel gehouden. De schrijver van vermoedheid beschuldigen in het verlopen van de stof door uitzettende toespraken van Paulus in II⁴⁴ en de vele gerechtszittingen in III, schijnt ons niet gewettigd als we de levendigheid van de gevangenneming, de episode van de jongeling die verwittigt over het komplot en vooral de scènes van de overvaart in de storm en van de schipbreuk in aanmerking nemen. Het rede-

(43) Voor een uitvoerige inhoudsopgave. zie achteraan.

(44) In II en III wordt overvloedig verwezen naar schriftuurplaatsen als kanttekening bij Paulus' prediking.

rijkersvers is over het algemeen goed verzorgd, soms keurig, ondanks de grote voorliefde voor dubbelrijmen. Alle stijfheid mag verbroken heten. De enkele rondelen doen het goed.

Aandacht verdient ook de grote belangstelling die de schrijver toont voor regie- en spelaanwijzing. Zelfs het « tegenspel » ont-snapt hem niet. De verschijning van Kristus, 1, 9 zal wel met machinerie worden verwezenlijkt. Op fol. 13, d.i. I, 13 wordt een « lange pause gespeeld » terwijl « de personagien in gaen ». De proloog van II helt naar het moderne, doordat het publiek bij het spel en het bouwen van het dekor betrokken wordt, wat meteen aanleiding geeft om over beelden en kunstwerken in de eredienst te praten. Aan het einde van II (fol. 30) staat de « expositie van de sinnekens », hun kledij, waarvan de aftakeling, door uit- en ontkleden, tot interpretatie van het spel moet bijdragen. In de proloog van III wordt de verschijning van « Godts ordonantie » breedvoerig toegelicht. Verder kunnen we nog vermelden de diepte-indeling van het speelplan, die in II, 5, wordt aangegeven. Dat alles, en meer nog, getuigt van het inzicht dat de schrijver heeft op de veraanschouwelijking van het gebeuren. Hier wordt bewust aan spelregeling gedaan.

De sinnekens krijgen een groeiende zelfstandige betekenis. Hun rol is zeer omvangrijk en ze grijpen rechtstreeks in in het gebeuren. Ze kiezen partij voor en tegen Paulus. De schrijver legt tevens een band die door de drie stukken loopt en als een schematische karakterontwikkeling kan worden beschouwd, wat hij ook in de naamgeving voor de sinnekens wil tot uiting brengen : I, nieuw-gierige begeerte — zorg voor schade; II, natuerlyck bewegen — bedekte invie; III, oprechte kennis — hertneckige verblintheit. Ze gaan tegen elkander in, uit- en ontkleden elkander, letterlijk en figuurlijk en leggen zo hun innerlijk wezen bloot. Door hun allegorisch verschijning en hun episodische rol hangen ze nog vast aan de middeleeuwen.

Het ideologische belang van het hele werk moet gezocht worden in de prologen. Deze zijn vrij breedvoerig uitgewerkt en staan bovendien los van de eigenlijke speeltaksten, haast zonder enig verband, tenzij in II.

De eerste proloog is hoofdzakelijk gericht tegen de anabaptisten en alle bedrijven die eigen inzicht tegenover Gods woord willen stellen. Dat zou zelfs als een uitdrukkelijke afkeuring van het vrij onderzoek van de nieuwlichters kunen verklaard worden. Het absolute verwijzen naar persoonlijk lezen van de bijbel wekt wel enigszins voorbehoud.

In de proloog van het tweede stuk gaat het tegen de aanzwel-

lende beeldstormerij, in positieve zin tot een verdediging van schilder- en beeldhouwkunst als versieringsmiddelen voor Kerk en eredienst, als het maar niet tot aanbidding en — of eredienst wordt in leerstellige zin.

Het meest duidelijk is de proloog van III. Kwamen er in de voorgaande al toespelingen voor op de eisen van de tijd, hier wordt het rechtstreeks, ofschoon allegorisch vooropgezet in de figuur « Tyt present ». Als « weirycke — en gheestelcijke staet » hun onmacht bejammeren tegenover de heersende beroering, leert « tyt present » hen inzien hoe eigen fouten, mistoestanden en onverantwoorde praktijken aanleiding daartoe geven. Als ze dan « yporisyse, afgoderye en simonye » erkennen, wil « weirycke staet » die uitwassen met tak en al afkappen. Dan grijpt « Godts ordonantie » in en toont dat zuivering onder de geestelijke machten, zowel als onder de wereldlijke, zal volstaan, als ze het huis van Liefde en Trou, de ware Kerk, willen binnengaan, « discoort en gewelt » vervangen door « redene en eendrachticheyt »⁴⁵.

Van stellingname in de twisten kan ook hier moeilijk worden gesproken, tenzij dan wat de grote betekenis van de schriftuur betreft. Wel moet worden toegegeven dat persoonlijk lezen, wat hier aangeprezen wordt, ook heimelijk bedoelt: zelfinterpretatie buiten kerkelijk gezag om.

Dat de vertoningen van deze stukken eens te meer beroering hebben verwekt is niet te verwonderen. Volgens Prof. De Vooy⁴⁶ tekent een Antwerpse kronijk van een destijds Lutheraan, Godevaert van Haecht, een bloedverwant van de dichter (?), aan dat de vertoning « hadde den volcke wel behaecht, maer de geestelicheyt grimde ». Een verbod volgde inderdaad⁴⁷, nl. na de tweede vertoning van het tweede stuk op 21 juni 1565. Om al die redenen meent Prof. De Vooy de « approbatie » als zeer verdacht te mogen beschouwen. Dat de schrijver, of de afschrijver, de « approbatie » tot tweemaal overneemt en daarbij verwijst naar het origineel zal wel enig bezorgd vooruitzicht doen vermoeden. Omdat echter de algemene strekking er een is van verdraagzaamheid⁴⁸, alle agressiviteit ontbreekt, oordeelt Te Winkel terecht⁴⁹ dat de stukken niet eens hoefden verboden te worden. Niet om zichzelf, inderdaad, misschien wel om de omstandigheden.

De stukken zijn blijkbaar nooit gedrukt. Wel zijn ze vertoond,

(45) Over deze proloog zie de afzonderlijke ikonografische nota.

(46) C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen*, 32-33.

(47) VANDEN BRANDEN, *s.v. en Ruelens*, 222.

(48) Voor die tijd kon men wellicht al wijzen op de geest van kontrareformatie; tegenwoordig zou men gewagen van koëxistentie!

(49) J. TE WINKEL, *Ontwikk.* II, 462.

zoals gezegd. Of de verzen 133-136 uit de tweede proloog alleen het verband willen leggen tussen de stukken, dan wel het vermoeden zouden wekken van geplande jaarlijkse vertoningen, is lang niet duidelijk. Wij houden het veeleer bij de eerste opvatting⁵⁰.

Een eenvoudig besluit : dat deze stukken een goede en uitvoerige uitgave zouden mogen beleven !

Inhoud naar tekstindeling.

I. Na de proloog treden de twee sinnekens « Nieuwgierige begeert » en « Sorge voor schade » op. Hun namen zijn doorzichtig. Op de pauza « sonder spel », volgt de rubriek « hier sidt Paulus en Silas te Philippi ». Na de aardschok tot bevrijding van de apostelen bespreken de « steenwaerder » en « moorken » zijn slaaf, het geval, ook wat de gevolgen t.o.v. de senaat kunnen zijn. De derde pauza brengt ons Paulus te Atenen en zijn twistgesprek met de filosofen; de voortzetting daarvan (vierde pauza) over de onbekende god. Hier verschijnt Dionisius en gaan de sinnekens zich in het spel moeien. De vijfde pauza toont hoe vrouwen en kinderen naar het huis van Dionisius de apostelen gaan beluisteren, spijt de sinnekens. Volgt een algemene « inganck » en « pauza sonder spel », waarna de sinnekens o.m., in een rondeel, hun woede over Paulus lucht geven. De zevende pauza gaat ook « sonder spel ». Te Korintië vinden we Paulus, Silas en Timoteus. Na de achtste pauza zien we hoe Paulus niet aanvaard wordt door de joden. De negende « pauza lanck » met de verschijning van Kristus. Ook hier weer (10e) pauza « sonder spel » en de woelige menigte die Paulus slaat en meesleept voor Gallio « inganck zonder spel ». De sinnekens betwisten de houding van de stadsprefekt. Verschijnt Paulus op « sijn reisen ». De elfde pauza, met Pricilla en Aquila, gaat naar Efese toe. De twaalfde pauza, met « inganck sonder pauza » en « uitwijking » leidt naar Aristarchus. Ook de dertiende pauza kent « inganck sonder pauza » met de episode van de bezetene en het verbranden van de boeken. Het getier overstemt het spel. Fol. 13 « den lesten boeck is vol visouwen die tieren luyde daerom en derftmen niet spreken maer men stooct en speelt een lange pauza totdat den brant wt is maer de personagien gaen wat eer in ». In de veertiende pauza roept Demetrius een schilder en een beeldsnijder op tot verzet en verdediging van Diana. Paulus wordt

(50) Vv. 133-136 :B. Ist weer t'werck der apostelen ick denck wel jaet ?

Was 't jaerent niet sestiende tot bij de twintichste toe ?

A. Gij weet het wel en gy vraegt ick en weet niet hoe :

Jaet, tsal nu sijn tot twintich en viere.

voor « principes en notabilitas » gebracht, vijftiende pausa en « inganck ». De zestiende pausa geeft de ontgoocheling van de sinnekens die elkaar uitkleden en tspel sluit met een liedeken ».

II. Ontmoeting van Paulus met leerlingen te Troades. Na de eerste pausa horen we de lof over de opwekking van Eutyches. De sinnekens willen de ontworpen reis naar Jerusalem verhinderen. « inganck ». De tweede pausa brengt ons reeds te Cesarea met de symbolische voorzegging van profeet Agabus. « inganck ». Te Jerusalem praten joden van Asia met farizeen en schriftgeleerden over de komst van Paulus, terwijl deze met Jakobus en Jason akkoord maakt om een gelofte in te lossen. Na de derde pausa « de borchpoorte ontdekt » leven we de opstoot mede in de tempel en de gevangenneming van Paulus. De vierde pausa toont Paulus voor de hoge raad. In de vijfde verwittigt de jongeling over het gesmede komplot. Kristus verschijnt aan Paulus. Deze wordt naar Cesarea gezonden. De sinnekens zullen de reis meemaken. « inganck de poorte gedeckt ». De zesde pausa is niet aangewezen. Na het verhoor van Paulus alweer « binnenganck » en na de zevende pausa Paulus voor Drusilla. Een liedeken sluit het spel.

III. Te Jerusalem willen de joden en Ananias Paulus doen ontbieden. Na de pausa verschijnt Paulus voor Festus en maakt beroep op de keizer. « al inne ». Agrippa en Berenice treden op en begroeten Festus. « al binne ». Paulus verschijnt voor Agrippa na de tweede pausa en de derde brengt ons de voorbereidselen voor de reis. De vierde is het meest geladen met storm, verschijning van engel, wisselend spel met scheepslieden, soldaten en gevangenen. De scene op het strand na de schipbreuk wordt fel uitgebreid. Vijfde pausa « hier al wech en men dect een bedde binnen achter de gordijnen diemen open schuyft daer den crancken vader van Publius op leet en men brengter noch 2 crancken een man en een vrou — al binnen ». Volgt een begroeting met romeinse genoten en een spel van de sinnekens. De zesde pausa geeft een vruchteloze toespraak van Paulus en in de zevende pausa klagen de sinnekens hun spijt en wrok, want Paulus gaat toch door.

Het vele herhalen van « inganck » en dgl. geeft de indruk of telkens een « toneel » als onderdeel van een « pausa = bedrijf » zou zijn bedoeld. De scenewisseling wijst op middeleeuwse losheid, doch verraadt tevens de onbeholpenheid van de auteur t.o.v. bedrijven en hun onderdelen. Het slaafse volgen van de schriftuurtekst komt de dramatische uitbeelding niet ten goede. De auteur weet niet goed weg met de ordening van de scenes.

Een Ikonografische nota over de derde proloog.

De proloog van het derde apostelspel van Willem van Haecht is een zelfstandig gedramatiseerde allegorie op de Kerk als « boom van religie ».

« Tyt present » wijst « geestelijcke » en « weirlijcke staet » — lees : gezag en macht, Kerk en regering — op hun wederzijds gebrek : « eertse giericheyt » of baatzucht bij de kerkelijke overheden, bedoeld natuurlijk de roomse geestelijkheid, en « goed beloofde » voor de « weirlijcke macht », die verkeerdelijk meent, op grond van het kerkelijk woord, de ware godsdienst te beschermen en te verdedigen en zo haar zending te vervullen. Het eigenlijke verwijt tegen de « weirlijcke staet » slaat op overdreven gestrengheid, onverantwoord geweld in het beteugelen van vermeend ongehoorzaamheid en opstandigheid. Beide machten zijn in hun inzicht belemmerd. De « weirlijcke staet » heeft een « valse bril » opgekregen; de « geestelijcke staet » draagt oogkleppen door halsstarrig houden aan gevestigde (gegroeide) praktijken. Daardoor zien ze niet de ware toestand van « de boom van religie ». « Tyt present » rukt « weirlijcke staet » de verduisterende bril en aan « geestelijcke staet » de oogkleppen af. Nu eerst zien ze hoe de « boom van religie » belast staat met vuile poppen van « hypocrisie, simonye, afgoderye ». « Weirlijcke staet » wil evengauw takken en poppen afkappen. Daar verschijnt « Godts ordonnantie » en houdt zijn zwaard tegen: uitzuivering van de poppen zal voldoende zijn, strikt genomen dus : de uitwassen wegnemen. Daartoe volstaan « redene en eendrachticheyt ».

Zoals gezegd en overigens uit de inhoud blijkt, streeft deze proloog naar verzoening in verdraagzaamheid.

Een gelukkig toeval bezorgde aan deze proloog een bijzonder interesse.

Prof. C.G.N. de Vooy's ontdekte in de « Historieplaten » van Fr. Muller, onder nummer 426, een gravuur, die blijkbaar de weergave is van deze proloog, mogelijk zelfs met een vertoning daarvan in verband kan worden gesteld⁵¹.

Midden van het toneel staat de « boom van religie ». Op de takken zitten poppen vast : rechts « simonye », links « idolatrye », onder aan « hypocrisie ». Rechts van de boom « status temporalis » die aan een tak rukt en « tempus presens » die met snoeimes een pop uitsnijdt. Links « status spiritualis » en « Godts ordonnantie » die naar de boom wijst en verder weg naar de poort van het ware

(51) C.G.N. DE VOOYS, *Een allegorie van Willem van Haecht in woord en beeld*. (Oud Holland, XLV, 1928. 147-158, analyse van de plaat en tekst van de proloog.)

tehuis. Aan de voeten van « status temporalis » ligt de bril; aan die van « tempus spiritualis » de schellen of kleppen. De grendels, die de toegang tot het vredehuis verhinderen, liggen ook op de grond, « geweld » rechts, « discoort » links, terwijl de poort nu, langs liefde en trou, binnen veilige haven voert achter de haag die de hele achtergrond, aan beide zijden van de poort, overschrijdt. Rechts staat een blok waarop het symbool van de wereldlijke macht: gekroonde aardbol met scepter en zwaard en inschrift « qui resistit potestati Dei ordinationi resistit Rom. XIII » (vers 2). Links een andere blok met een verminkt beeld dat religie voorstelt, en gesierd is met bedevaartvlaggetjes, licht, ex-voto's en krukken. Op de grond een rozenkrans en de afgehouden armen. Het inschrift « omnis plantatio quam non plantavit pater meus eradicabitur Mt 15 ca » (v. 13). Alle teksten en benamingen staan in het Latijn. Het middendeel vertoont ontegensprekelijk gelijkenis met de prolooginhoud, het wegvallen van het zwaard en een paar rekwisieten bij Godts ordonnantie niet te na gesproken⁵² Prof. De Vooys noemt het een open breuk met de Katholieke Kerk, wat in het verzoeningsgezinde spel (nog) niet tot uiting komt⁵³. O.i. kan het onderschrift « omnis plantatio » de « openlijke breuk » zeer milderen. De verminking van het beeld met het onderschrift kon even goed betekenen dat het verkeerde (nl. in de beeldenverering) moet uitgesneden worden, als dat het « verminken » zelf verkeerd moet worden geacht en de beeldstormerij, die reeds in de lucht hing, als « ydel beloofde » moet worden afgewezen. Dat juist het beeld verminkt staat en niet de ex-voto's allerhande, doet ons naar de afkeuring van de beeldenstormerij overhellen, te meer dat zulks ook beter overeenstemt met de tekst, waar de kunst, dus ook de beelden, als versiering van kerk en eredienst wordt aanvaard, uitdrukkelijk in de tweede proloog. Hoogstens zou dus de plaatsnijder een eigen « opvatting » hebben⁵⁴.

5° *Saulus*.

Dit stuk is alleen bekend uit een brief van G. Hompe, uit Aalst aan Ghijsselbrecht Scherpins, waarin hij schrijft « en sende u *uwen*

(52) Volgens tekst: « Godts ordonnantie, hout syn swert als een engel gecleedt sonder vleugels wtgerecht rontom syn hoot een crans van wolcken met sterren op deen syde de sonne op dander de mane voor den naem godts int hebreus achter A en O in de rechte hant een gulden balans en schale in de slincke een silver lantmaet met een gulden passer ».

(53) C.G.N. DE VOOYS, *l.c.* 47. Daar betwijfelt de auteur ook de datering van de prent op 1575-1580, als zijnde te laat gesteld.

(54) Op de gravuur staat als ondertekening onder de zuil rechts: W.v Haecht comp. - P. Baltens excud et Haecht.

Of W. van Haecht ook graveur was wordt betwijfeld. Zie D.V. 1.c.

Saulum ende oock *het* esbatement van den ij crijghers ». Wellicht mag men daaruit besluiten dat Scherpins niet slechts de eigenaar is van het eerste handschrift (Saulus) doch ook de auteur : *uwen*. Over de inhoud is uit de brief niets af te leiden. Hij is gedateerd 2 november 1542, zodat het stuk vóór die tijd moet ontstaan zijn ⁵⁵.

6° De Bekeeringhe Pauli.

Bewaard in een handschrift van de Kon. Bibl. te Brussel, nr 21.664, mag het niet verward worden met het voorgaande, al zo min als het op naam van Jeronimus van der Voort mag gesteld ⁵⁶ of aan Willem van Haecht mag worden toegeschreven. Tegenover deze laatste toeschrijving staat dat het stuk niet ondertekend is, wat met de drie voorgaande stukken in het handschrift wel het geval is. Bovendien wijken stijl en kompositie te ver af van de andere apostelspelen van Willem van Haecht, terwijl de meer beperkte omvang (slechts 952 regels tegen telkens meer dan 1400) ook kan ingeroepen worden. Wel zou er een vermoeden kunnen zijn te gunste van De Goudbloem van Vilvoorde zoals Dr. Steenbergen op innerlijke gronden tracht aan te tonen ⁵⁷. Langs dezelfde weg betoogt hij dat de datering tegen L. Willems ⁵⁸ in, die 1580-1585 vooruitzet, te voordele van Prof. De Vooys ⁵⁹, die het op ca 1550 stelt, moet worden beslecht ⁶⁰.

Ook in dit spel gaat het om de nieuwe, recht zuivere leer. Daar ligt het parallelisme met —, en de grond voor transponeren naar de zestiende eeuw. Toespelingen velerlei, niet het minst op het plakaat van 29 april 1550, kunnen makkelijk onderlijnd van af het begin ⁶¹. Paulus vertegenwoordigt aanvankelijk het gevestigd kerkgezag. Doch nà het gebeuren langs de weg naar Damaskus, treedt hij op als verdediger van de nieuwe leer en komt daardoor in konflikt met zijn oude partners.

Parallele overeenkomsten met « Dwerck » kunnen niet geloofchend worden. Begrijpelijk overigens.

De hele omvang « is lanck 952 regulen » (ca 879 vv.), een proloog, vijf taferelen en een epiloog, alles gedragen door 13

(55) J. DUVERGER, *Enkele aantekeningen betreffende de Gentse M.E.-se literatuur*, in Album Prof. Baur, I, 229-230 en 232-233.

(56) G. JO STEENBERGEN. *De bekeeringe Pauli*, 1953. Zwolle, blz. 12.

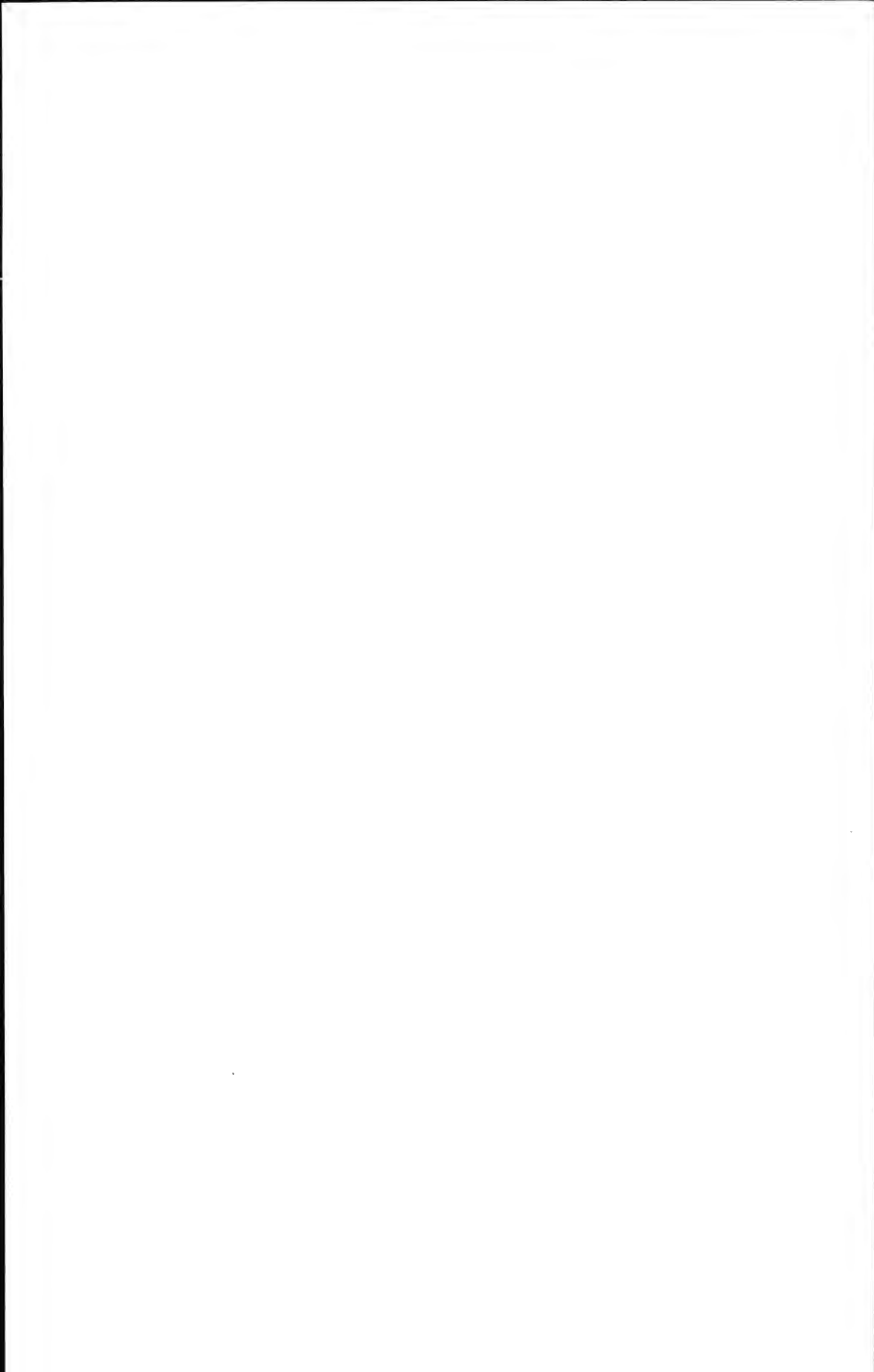
(57) Ibid. 14-17.

(58) L. WILLEMS, *Toneelstudies (XVe en XVIe eeuw)* in Versl. en Med. Kon. Vl. Ac. 1933, 667.

(59) C.G.N. DE VOOYS, *Apost.* 17.

(60) G. JO STEENBERGEN, *a.w.* 9-14.

(61) Ibid.

L aet Gods ordonancie wercken door den Tijt.
 Den in mi religien sal weder groeyen.
 Dur g' stelyck ende woerlyc wie dat ghij sijt.
 Vertret discorrd met gheuwelt en wilt v moeyt.
 Met lieft en trouwe den Tijt sal af snoeyen.
 Die val corruptien dier op syn verbreyt.
 Al wat god niet gheplant en heeft sal hij dot roeyt.
 Maer gods woordt sal blijsen inder ewicheyt.

L aet mir gott er ordnung durch den zeijt. arbeiden rechte
 D et Religions baum sol wider so ewahren anfangen.
 D erhalten geystlich und wehlich son war geschlechts
 Verretet gweypt mit gewalt slechtichheit anhangen
 L iete und Trouw den zeijt wirt wol abschneiden
 D as stinckend vnsat. so sich darauß hat gespreijt
 A l was gott nicht gepflantz et hat. wil etn ruckt liden
 A ber gottes wort wirt pleyben inder ewichkeit

S i au vouloir de Dieu nul ne controuvent.
 L arbre de Pieté en ce temps floriront.
 Vous donc spirituels. et temporels assey.
 Dechalez le discord. et la force desey.
 P ar foy et Charite: lors le Temps purgera.
 L orde corruption. quil y rencontrera.
 C e que Dieu n'a planté defautm. en tout lieu.
 M ais toujours durra la parole de dieu.

F.M. 426 — Onbekend sc. eind 16e eeuw.
 Zinneprent op de Vereniging der verschillende godsdienstige partijen (?)
 Eigendom Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

spelers. De proloog (107 vv) is tamelijk stroef ondanks de dialogerende voorstelling. De referenmonoloog (vv 218 vlgg.), waar het eigenlijke spel mee aanvangt, is nog al breedsprakiger. De spreekmonoloog (vv 742 vlgg.) daarentegen is een niet onaardig referen. Jammer dat de dichter niet ook de derde term van « de weg, de waarheid en het leven » heeft ontwikkeld. De verdere indeling loopt afwisselend over sinnekenstonelen en kernscenes, alles met de nodige pausae onderbroken. Alleen de epiloog (vv 843-879) sluit rechtstreeks bij de voorgaande kernscene aan.

Het spel bezit vlotheid, echter niet zo hoog opgedreven als in « Dwerck ». Van een vertoning wordt nergens melding gemaakt⁶². Wel moeten er meerdere afschriften hebben bestaan, o.m. te Haarlem; waar het nog in het archief van « Trou moet blijcken » bewaard wordt⁶³. Dit Haarlems afschrift is verhollandst en meer in bijbelse zin uitgewerkt⁶⁴.

7° *Spel van Emaus.*

Alleen bekend uit het archief van « Trou moet blijcken ». « Een spel van Emaus van vier personages te weeten Lucas Cleophas 2 dicipelen Dienstmaecht »⁶⁵. Dit spel leunt niet aan bij het boek der Handelingen » en valt daardoor enigszins buiten de eigenlijke apostelspele. Bovendien wordt de evangelische episode, nl. Luc. 24, 13-35, door onze rederijker veel lossier getransponeerd, zodat het propagandistische veel opzettelijker aandoet. Het is alsof de auteur de « vlucht » van de Emmausgangers gaat zien als een tocht naar buiten om achter haag en heg of in besloten huis de nieuwlichting te gaan vernemen. Het is geen toepassing meer, veeleer gewilde vervorming.

Zich verdacht wetend van Nazareense aanhankelijkheid, verlaten Lucas en Cleophas Jerusalem « vuytsluypende als hoenderdieven den beslooten huuse — vol angst en twijfel » (reg. 3-4). Toch betrouwen ze op God en de kracht van den geest. De onderrioting die Jesus hun geeft is een uitwerking van de evangelietekst « alles wat over hem geschreven stond ». In die toespraak wordt ook vooral nadruk gelegd op het geestelijk nadenken en inzicht dat boven ordening van mensen uitgaat. Terug in de stad bij (Jesus

(62) Toch denken we aan het hierna te vermelden spel « Bekeeringhe Pauli » in 1618 vertoond door de Witte Acoleyen van Leiden - en « Tspel van Paulus bekeeringhe » door « De Droogaerts » van Wervik, vertoond in 1638-1641.

(63) Nl. in bundel B. nr 1 van het archief. Het stuk draagt het onderschrift Goossen ten Berch, de afschrijver. - Z.o. JO STEENBERGEN. *a.w.* 33 vlgg.

(64) C.G.N. DE VOOYS. *Apost.* 17-18.

(65) Archief « Trou moet blijcken », bundel E nr 2, fol 16r° tot 20r° (De tweede helft van 20r° en 20 v° zijn wit.)

en) de apostelen wordt het spel besloten met een blijkbaar gekend liedje « Christus is opgestaen »

De vele verwrongen zinnen geven iets hortend en stotends aan het hele spel.

8° *Paulus en Barnabas.*

Nog een derde stuk uit diezelfde schatkamer ⁶⁶

« Hier begint een spel van sinnen van Paulus ende barnabas gezonden tot Lystren en derben tot den heyden om te prediken ende maecken een crepel gaende. » Het afschrift is ondertekend « Ick hoop een beter. Trou moet blijcken ». Het telt 942 regels en 3 taferelen. Het aantal spelers is 11.

Het geeft de strijd tussen Paulus en Barnabas enerzijds en de kerkoverheid anderzijds. Sinnekens en neefjes drijven de spot met requiemmis en onderlijnen de tegenstelling in de uiterlijke verschijningsweelde van de synagoogoverheden en de schamelheid van de dienaars van de ware leer. Overigens zoals blijkt uit de hiernavolgende inhoudsopgave, komen er heel wat spelaanwijzingen in voor, waardoor het gunstig afsteekt tegen vele andere destijds spelen.

Nadat Paulus en Barnabas Gods zegen hebben afgesmeekt over hun zending, komen « Deuchdelijck schijn » en « Bedeckte valscheyt », na een scheldend rondeel, langdradig razen dat ze de apostelen lieten ontsnappen. Ze schrikken voor de straffen vanwege de overheden en maken nieuwe plannen tegen de nieuw-predikers (50v°-52v°). Twee joden jammeren over de valse lering en zenden knechten uit om strikken te spannen en de vreemdelingen op te leiden (52v°-53v°). De neefjes wensen de joden geluk in een rondeel en tegen belofte van geld en rijkdom zullen zij de apostelen nagaan en weten uit te leveren. Pausa.

Op fol. 54 r°: « Die crepel uyt ende gaet nedersitten. Paulus en barnabas vyt ende de 2 heydenen wyt. » Paulus begroet in een rondeel het toegestroomde volk en wijst op de ware lering en de goedheid van God.

Fol. 54 v° : « Hier staet die op ende swijcht een weynich stil. » De kreupele dankt God in vier verzen. Twee heidenen begroeten de goden in mensengedaante en willen een offer brengen.

Fol. 55 r° « binnen end' stackx (sic) weer vuyt met Jupiters (lees: priester die) brengt met een Calf met hoede' Cransen op sijn hoofd ».

Fol. 55 v°. Paulus wijst het offer af en verkondigt de ene mach-

(66) Archief « Trou moet blijcken », bundel B, nr 4, fol. 50-61.

tige God-schepper. De « heydenen » geven een rondeel « clauskens onder een overhant » tot lof van de goden.

Fol. 56 r°: « Hier bereytmē om te offeren ». Paulus verzet zich. « Hier comt bedeckte valscheyt vuyt ende luyster. »

Fol. 56 v°: « Hier comen die neefgens vuyt met twee Joden end' overvallense end stenig' Paulus ende als sy hem gestenicht hebben slepen sy hem op het ander ent vant taneel end' laeten hem doot leggen ». Schelden en tieren van neefjes; razen en dreigen van Joden.

Fol. 57 r°: « Hier slepen sy hem wech ». De Joden dreigen allen te doden. Pausa. Barnabas « met een discipel uyt », bidt om steun.

Fol. 57 v°: « Paulus stenende gelyck een mensch die in onmacht gelegen heeft ende wederom vercompt ». Discipel vraagt troost aan Barnabas en wijst op de kermende Paulus. Paulus leert de noodzakelijkheid van het lijden en zijn nut. Pausa.

Fol. 58 r°: « Die neefgens vuyt. Bedeckte valscheyt met een rol op syn schouders ». Ze verwijten elkander de verkeken kans en verzoenen zich rond nieuwe plannen.

Fol. 60 r°: « paulus en barnabas met die dicipel vuyt ».

Fol. 60 v°: « Paulus prince », dankgebed in moed en vrouwen.

Fol. 61 v°: « Dat bidden wy u al tsamen armen en rycken

Want tgeschiet vuyt vrientschap van Trou moet blijcken.

De neefjescenes fol. 50 en 58 kunnen als een dubbel gelden.

De gang is loom; taal en dialoog zijn stroef en stram. Zuid-nederlandse invloed is voelbaar, alhoewel blijkens de taal het een Hollandse oorsprong verraadt. Het is over het geheel minderwaardig in kunstvaardigheid⁶⁷. Het is zwakker dan de Zuid-nederlandse tekst, minder levendig, verliteratuurd in minder gunstige zin. Het ondergaat het luwen van de levensstrijd, zodat het ook wel van jongere datum zou kunnen zijn, toen het Noorden reeds gevestigde toestanden kende. Behalve het nadrukkelijk onderlijnen van « Woord » en « ware lering » komt er weinig in voor dat protestants moet heten.

9° *Spelen van Paulus.*

Van R. Lawet worden « viij spelen van Paulus » vermeld die echter nog niet teruggevonden zijn⁶⁸.

(67) C.G.N. DE VOOYS, *Apost.*, 18-20.

(68) G. JO STEENBERGEN, *Apost.*, 32. noot 16.

10° *Chronicalia.*

Nog andere apostelspelen worden vermeld. De gekende data stellen ze echter buiten de XVIe eeuw.

1. « Spel des ghescils tot Athenen ghenomen uyt het 17 Cap. van de Handelingen der apostelen ende in rijm ghestelt door De Scabaelje, Amsterdam 1617. » De auteur ervan was een doopsgezinde. Griekse wijsgeren verdedigen erin hun levensopvatting. Na ieder van de vier bedrijven volgt een koor. Het derde bedrijf heeft een lange tirade tegen de machtswellust van de geestelijkheid⁶⁹.

2. In 1618 vertonen de Witte acoleyen van Leiden « Steninghe van sinte Stephen » en « Bekinghe van sinte Pauli », met grote bezetting en elkaar bevechtende neefjes. Prof De Vooys noemt het kijkspelen, vol naieve toneelaanwijzingen, langdradig en onbeholpen van taal⁷⁰.

3. Tielt kent in 1618 een vertoning van S. Stephanus⁷¹.

4. De « Droogaerts » van Wervik geven voor 1638-1641 « Tspel van Paulus » en « Tspel van Paulus bekeeringhe »⁷². Ook nog te Lebbecke in 1797.

Zijn de vertoningen onder 4 niet terug te voeren op het stuk « Bekeeringhe Pauli », waarvan onder 6° ? Dat er een Z.N. kopij van bestaat zou dit voor 4 zeer mogelijk maken. We mogen daar bij gerust een aanpassing veronderstellen zoals we vroeger voor De Conde's « Passie » hebben aangetoond⁷³.

Besluit.

Steunend op wat voorgaet menen we de volgende besluiten te mogen treffen :

Het Nederlandse apostelspel, in het biezonder uit de zestiende eeuw

1. is, op een zeldzame uitzondering nà, ontleend aan het boek de « Handelingen »⁷⁴;

(69) J. Worp, Drama, I. 261. Leiden. Kat. 6966.

(70) C.G.N. DE VOOYS. *Apost.*, 37-38. Leidse Univ. 1090.

(71) A. DE VLAMINCK, *Jaarboeken der aloude kamer*; te Tielt, 1862, Gent, 144. Een subsidie omdat de kamer « op Sinxen verthoocht hebben « tspel van sinte Stephanus ».

(72) G. JO STEENBERGEN, *Apost.* 32-33.

(73) A. DE MAEYER, *Een zeventiende eenus passiespel als patroonstuk*, in « *Miscellanea Gessleriana*, 1948. Antwerpen, 796-801.

(74) Zie de inhoudsopgaven. Ze bewerken zo goed als het hele boek :

I. Dwerck..... cap. 3-5.
II. Pauli bekeering en Paulus en Barnabas : cap. 9-13.
III. Van Haecht : cap. 16-28.

2. vertoont polemiserende problematiek ⁷⁵;
3. is dikwijls zeer levendig en vol spanning in zijn dramatische gedeelten, gericht op de geestesstromingen in de aankomende tijden ⁷⁶;
4. hangt nog vast aan de middeleeuwen, niet het minst in de tussenspelen met neefjes en sinnekens, behalve dat ze wel eens meer zelfstandig optreden en op het spel ingrijpen;
5. staat in het teken van het rederijkers schriftuurlijk-sinnespel, dat zijn oorsprong vindt in de discussiegeest (zucht naar waarheid en kennis) en in de tijdgeest, die bijbellezen vooropzet. Renaissance-elementen, behoudens in de uiterlijkheden, dringen zeer traag door;
6. vertoont geleidelijk, vooral na de XVIe eeuw, versobering in bezetting, verwoording en veraanschouwelijking.
7. Wat overbewaard bleef uit het Zuiden staat literair en dramatisch hoger; het Noorden is bovendien zeer dikwijls afhankelijk van het Zuiden; taal en reformatorisch karakter worden bijgewerkt;
8. zuiver esthetisch gezien blijven ze in hun geheel beneden de middeleeuwen;
9. het Nederlands apostelspel is een specifiek zestiende eeuws rederijkersspel, echo van zijn tijd voor de religieuze stromingen.

III. SCHANDALEUSE SPELEN

Onder schandaleuse spelen verstaat men spelen die na hun vertoning, gebeurlijk na hun in druk verschijnen, beroering, tot zelfs rechterlijke moeilijkheden hebben veroorzaakt. Die moeilijkheden ontstonden op grond van de tekst waarin al te loslippig gehandeld werd over geestelijkheid en — of religie. Gewoonlijk kwam het tot zulkdanige gevolgen pas na de vertoning, vooral dan naar aanleiding van hetze verwekkende interpretatie. Blijkbaar gold dat in zekere mate voor alle stukken, die om een of andere reden, terecht of niet, kettters werden geheten. Ons is geen enkel geval bekend waarbij vóór de vertoning werd ingegrepen, met dien verstande dat na 1540 en ingevolge de plakaten wel een zekere voorafgaande keuring bestond. De Gentse spelen ondervonden oppo-

(75) G. Jo Steenbergens ziet het alleen tematisch en anekdotisch. Als levens van de apostelen zou het slechts een naamafdeling zijn onder de heiligenspelen. De schrijvers echter zien er vooral de prediking in, het ontstaan van de Kerk met het nieuwe Geloof. Daarin wordt de tijdverbondenheid met de zestiende eeuw gezien!

(76) In het buitenland is het apostelspel weinig of niet reformatorisch (Steenbergen, 23) Het specifiek strijdend reformatorisch karakter van het Nederlandse spel blijkt ook uit het verminderen in aantal en belang nadat de spanning der tijden enigszins is gaan liggen.

sitie nadat ze in druk verschenen waren ⁷⁷. De « boem der schriften » eerst nà een latere vertoning te Antwerpen, e.z.m. Voor vele gevallen dat een stuk op een lijst van verboden druksels voorkomt weten we meestal niets over vertoning, terwijl zelfs de betwisting over het al of niet ketter's karakter nog altijd geen besluit bereikt.

Ketterse spelen blijken — als ze ook gespeeld werden — meestal schandaleuse spelen te zijn geweest, d.i. met onaangename, rumoerige gevolgen. Apostelspelen, al is hun aard toch scherper te omschrijven, vallen buiten het tijdperk van de eigenlijke ketterse spelen. Wie of hoe zal men de strakke lijn trekken ?

In 1560 werd de voorbekeuring nog eens vastgelegd, in 1561 zelfs meer biezonder voor de Brusselaars. Dat is dan weer nà de vertoning van de hierna te vermelden spelen.

1° *Bervoete Broers.*

« Een esbatement van de Bervoete broers » ⁷⁸, « een goede, goedbedoelde en ook goedopgevatte grap, met scherpgetekende karakters en enkele echt komische tonelen, levendig gebouwd » ⁷⁹ van een kruier die vroeger eraan gedacht had minderbroeder te worden. Thans zit hij met vrouw en acht kinderen in de uiterste armoede. Op zoek naar werk krijgt hij opdracht van een jonker een voorraad eten te brengen naar de « bervoete broers », zijnde het klooster van de minderbroeders in de buurt. Hans interpreteert de opdracht te gunste van zijn eigen noodlijdend kroost en met vrouw en sjofel-aangeklede kinderen wordt het een schranspartij van belang. Middelerwijl werd de niet ongewilde vergissing ontdekt en komt broeder gardiaan het hem tobedachte opeisen. Scheldpartij en vechten is het gevolg. Ook de vrouw staat haar stuk en roept de bemiddeling in van de baljuw. Hans legt zijn toestand bloot en wijst op zijn goed recht, wat door de baljuw en even goedmoedig door de gardiaan wordt beaamd. Vergiffenis en goed heil ! het spel eindigt met een beroep op milddadigheid te overstaan van de noodlijdenden.

Het stuk telt zes spelers waarvan de namen in het handschrift worden opgegeven. Er zijn acht tafereelen en 356 regels. De Brus-

(77) De Gentse spelen komen eerst in 1540 voor op de lijst van verboden boeken. De moeilijkheden voor « de boem » ontstaan pas in 1542, waar de vertoning reeds in 1539 doorging. « Twerck » veroorzaakt last nà de vertoning van het tweede deel. Vele stukken zijn alleen bekend door de lijsten van verboden boeken, zodat we niets over uitgave of vertoning vernemen.

(78) Het werkje is uitgegeven door W. VAN EEGHEM, *Drie schandaleuse spelen*. 1937 Antw.

(79) J. VAN MIERLO, *Gesch.*, II, 211.

selse « Corenbloem » verzorgde de vertoning op 9 april 1559, naar aanleiding van het vredesverdrag van Cateau Cambresis⁸⁰. De kamer legde er groot sukses mee in en ze werd bedacht met xvj gelten wijns en iij hamelen. Naijver of wat, de vertoning werd achteraf beknibbeld tot op de preekstoel toe, tengevolge waarvan een hervertoning gegeven werd op de Grote markt op 21 september met toevoeging van een proloog waarin alle verdachtmakingen van de hand werden gewezen. De tegenstand hield aan en liep uit op een gerechtelijk onderzoek en verhoor. Uit dat verhoor en het desbetreffend bundel kennen we ook de tekst van het spel; vernemen we dat het stuk reeds vroeger te Antwerpen zou vertoond zijn, alwaar het waarschijnlijk ook ontstaan is, tenware, zoals anderen beweren het uit Gent zou afkomstig zijn⁸¹. De tekst werd afgeschreven door Jan de Knibbere, terwijl Coppens hem had ontdekt in een boek van Nicolaas Rombauts, een van de oudste kamerleden. De zaak werd geklasseerd, vermoedelijk na de tussenkomst van Matheus de Praet « lacquay van onser genediger vrouwen der Coninghinnen van Hongrien en deken » (1558-1559).

Het bundel is verder belangrijk voor de vergelijking van de psychische reacties en hun verscheidenheid bij de getuigen.

Zoals met vele stukken uit die tijd wordt rond « bervoete broers » strijd gevoerd over de kettersgezindheid ervan. Te beweren dat « een heel klooster aan den lachlust wordt prijsgegeven »⁸² is al even voortvarend geoordeeld, als dat een minderbroeder die « op het toneel met zijn pij zijn geestelijken staat afwerpt » verkeerd moet verklaard heten als men er een toespeling in zou zoeken op de kloosterling die « zijn kap over de haag gooit »⁸³. De aanwezigheid van ketterse bedoelingen wordt zoveel te onwaarschijnlijker naarmate het stukje als ouder zou moeten beschouwd worden. Wij zien er louter klucht in, « goed bedoeld », zoals Prof. Van Mierlo getuigt, feitelijk een pleidooi voor weldadigheid, dat door de gardiaan en door de baljuw onbevange wordt bijgetreden. Het is alleszins niet ketters vermits vers 345 uitdrukkelijk beroep doet op « goede werken », verre van die in tegenstelling te brengen met « geloof ». Dat ook de prokureur zo mild oordeelde getuigt al evenzeer te gunste van de argeloosheid, al werd de brave man er niettemin later zelf lastig om gevallen. Het is een goede grap, die het nog zeer goed zou doen. Overigens is het hedendaagse

(80) Het is volgens Van Eeghem (blz. 206) het enige werkelijke stuk dat van de Corenbloem bewaard is gebleven. Het onderschrift luidt : « Juecht sticht Vruecht » (kenspreuk van de kamer) - Jan de Cnubber die hevet ghescreven, dbehoort hem toe, vindet, willet weer gheven. - Corenbloemken. »

(81) J. VAN MIERLO, *ibid.*

(82) G. KALFF, *Gesch.*, III, 148.

(83) *Ibid.* 149.

oordeel over het stuk algemeen zeer gunstig. Een nieuwigheid op de planken is wel het meeoptreden van kinderen ⁸⁴ en de prikkjes tegen het « franselen ».

2° *Van ij Sotten.*

« Een tafelspel van ij sotten », 197 verzen, een spelletje dat op 29 september 1559 door de « Mariacrans » van Brussel ter ere van de magistraat werd gespeeld. Het is afkomstig uit de verzameling van de kamer, doch het was sinds lang niet meer gespeeld. Ook dit stukje is ons bewaard gebleven, in een zeer gehavende toestand, doordat de vertoning gerechtelijke gevolgen had, zonder nadeel nochtans voor de betrokkenen. Een eenvoudig vastenavondspel voor twee personen in één tafereel. Een geboren zot wil de koning van de dag een geschenk brengen, in de hoop mede van de fuifpartij te kunnen zijn. Hij wordt opgehouden door een gemaakte zot die hem uitvraagt over heel zijn familie en over het waarom van zijn komst. Slechts schoorvoetend en achterdochtig deelt de man het doel van zijn bezoek mee. Vooral het bekend maken van zijn geschenk kost moeite, niet het minst omdat de eigenlijke naam ervan hemzelf ontgaan is. Uiteindelijk blijkt dat « nossestenen » een verbasterde uitspraak is van « hostiën ». De gemaakte zot zendt de geboren zot verontwaardigd voort, ondanks dezes protest dat het werkelijk de kostbaarste stenen zijn die de wereld bieden kan. Dr Van Eeghem vindt het spelletje onschuldig. In de grond misschien wel, al is het dan toch zeer gewaagd en de tijd van ontstaan zou daar veel over kunnen verklaren. De twee spelers, de faktor en nog twee anderen moesten zich voor de onderzoeksrechter verantwoorden. Het spel zou reeds in 1519 gespeeld zijn geweest ⁸⁵ en later nog tweemaal, tot zelfs in aanwezigheid van Merten Coels, pastoor van S. Goelen (+ 1556) en censor.

Verder ontbreekt alle aanwijzing van dichter of streek van herkomst. Zoals gezegd is de tekst vrij gehavend tot ons gekomen, wat het begrijpen ervan niet vergemakkelijkt. Overigens houdt het niet veel om het lijf op een paar replieken nà, zo b.v. het wisselgesprek over de edelstenen.

(84) Z.o. : Hanneken leckertant; - Van de weduwe die hertrouwen wilde; - Van ons liefs heer minnevaar.

Zie verder F. BAUR, *Ontoereikende hermeneutiek*, 1939. Gent. Overdr. - K. Stallaert, in *Nederl. Dicht- en Kunsthalle*, XIV, 1891-1892, 205-235.

(85) Deze datum is wel een bezwaar tegen de kettersheid !
Zie ook W. VAN EEGHEM, *Drie schandaleuse spelen*, 1937, Brussel.

3° *Van iij Sotten.*

« Een spel van iij sotten ». Het heeft een proloog van 27 regels voor 2 personen; 3 personen verdedigen het stuk over 380 regels; dan nog een naproloog voor dezelfde twee personen van de proloog, in 18 regels.

Het stuk is vertoond op een bruiloft van de gildebroers van « de boeck » van Brussel. De proloog is een klaagdispuut over de belagers en vervolgers van Rhetorica. Vrient-in-nood betuigt de onsterfelijkheid van de kunst, ook al zouden de kamers momenteel ten onder gaan. Zijn bewijs ligt in het spelletje. Een zot jaagt twee zotten tegen elkander op, doch moet ze ten slotte onderling terug verzoenen wil er geen vechtpartij uit voortkomen. De beste oplossing is dat ze alle drie van naam veranderen. (Een toespeling op de Brusselse kamers ?)

De vertoning ging door op 24 oktober 1559. De proloog kan moeilijk van dat jaar zijn, alhoewel de rol van de vriend beslist van die tijd is. Het moet ook wel degelijk uit Brabant, zelfs uit Brussel komen, ondanks het feit dat het herinnert aan Blommen-Poelgiers « spel van iij sotten », uit Gent. Nog andere spelen van sotten kunnen ermede in verband worden gebracht.

De gang is zeer levendig ; als satire is het zeer scherp en er vaart klimaks doorheen. Ook dit stukje kende gerechtelijke moeilijkheden en het is ook langs die weg dat het ons bewaard is gebleven.

Als schrijver wordt Jan vanden Berghe van Diest gehouden ⁸⁶.

NAWOORD

Het kettters karakter dat men aan de behandelde en dergelijke stukken toeschrijft, is op zijn minst zeer relatief.

Geen enkel ervan kan geacht worden op duidelijke wijze voorgehouden leerpunten te loochenen of ketterse stellingen voorop te zetten. Daarentegen moet worden toegegeven dat ook de meeste uitgesproken roomse teksten onverbloemd gebreken en tekortkomingen in kerkelijke middens gispnen; het benaderen van Kristus' leer door eigengereid bijbellezen aanprijzen; op de alverdiensten van Kristus, zonder verdere noodzakelijkheid van welke bemiddeling ook, beroep doen; herhaaldelijk, dubbelhartigheid in aanhaling en interpretatie van bijbelwoorden vertonen, en dies meer.

Dat de voorstelling van joodse toestanden, gebruiken en personen in rooms-kerkelijke kleuren geschiedt, vooral dan in de apostelspelen, moet voor het grootste deel gezocht worden in het gemis

(86) W. VAN EEGHEM. *Drie schandaleuse spelen*; 1937. Brussel.

aan historisch inzicht en het praktisch niet kennen van de waarde en de betekenis van lokale kleur, wat wel een verschijnsel is eigen aan de hele middeleeuwen, ja tot ver in de XVIIIe, zelfs tot in de XIXe eeuw.

Dat het publiek, en in zover ook wel de schrijvers, minder of meer bewust spontaan de overheveling van het joodse gebeuren naar de eigen tijd toepaste, vloeide voort uit de hoogspanning van de tijd, neerslag van de atmosfeer, die in een schijnbaar parallelisme het wezen van de dingen meende te onderkennen. Dergelijke verschijnselen hebben we, in de jongste tijd in Vlaanderen toch ook gekend, o.m., met « Dolle Hans » van Fabricius, waar het wel hoegenaamd niet zal bedoeld geweest zijn; of met « Geding van O.H. J.C. », een « reinaert » van Paul de Mont, of met een « rechtvaardige keizer » van André Demedts, meer andere nog, alhoewel voor al die stukken de respektievelijke auteurs, zij het pinkogend, het woord-motto van F. Timmermans voor zijn « Boudewijn » konden hernemen: « wat ge peist, dat en is 't niet ».

Hoe verder men onderzoekt, hoe meer men het oordeel van Prof. Van Mierlo zal bijtreden, dat, waar nog geen kerkelijke uitspraak aanwezig is, alles mag (moet) beschouwd worden in het teken van de rumoerigheid van het ogenblik (zie de processen met en zonder veroordeling), van spontane volkssympatieën voor nieuwigheden, van verleidelijkheid van het gewaagde en verbodene, van bedilzucht op de overheid. « Achteraf » kunnen wij van « kettersheid » spreken, omdat de begrippen gezagsgewijze scherper omljnd zijn. Op zichzelf zijn het echos van de inderdaad zwaar geladen tijden.

ALGEMENE LITERATUUR

- Dis. L.M. van : Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft der zestiende eeuw, 1937, Antwerpen.
- Duverger, J. : Enkele aantekeningen betreffende de Gentse M.E.-se literatuur (Album Baur. Overdr. Brussel).
- Dis, L.M. van - en Herne, B : De spelen van sinnen vertoond op het landjuweel te Gent I, tekst, 1939, Antwerpen.
- Eeghem. W. van : Drie schandaleuse spelen, 1937, Brussel.
- Kalff. G. : Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde, III.
- Lambrechtsen, N. C. : Beknopte geschiedenis van de Middelburgsche kamer « het blommeken Jesse », z.j. en pl. (Overdr. uit Tsch. N.T. en L., Leiden ?).
- Mierlo, J. van : in « Ons geestelijk erf » 1937. Bespreking van Van Dis.
- » » De spelen van sinnen vertoond op het landjuweel te Gent 1539, in De Standaard. 2 december, 1939.
- » » Den boem der schriftueren, 1939, Gent Overdr.
- Muller. J.W. - en Scharpe, L. : De spelen van Cornelis Everaert, 1920, Leiden.
- Pijper, Fr. : Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, I, 1903-1904, Den Haag.
- Prims Fl : Antwerpsiana XIII, 1939, Antwerpen
- » » De Antwerpsche ommeganck op den vooravond van de beeldstormerij, 1946, Antwerpen. Overdr.
- Ruelens, K. : Refereinen verzameld door J. de Bruyne, II, 1880, Antwerpen.
- Schotel, G.D.J. : Den boem der schriftueren, 1870, Utrecht.
- Steenbergen, G. Jo. : W. van Haecht's geschriften voor het Antwerps landjuweel. in Jaarboeken De Fonteyne, VIII, 1950 Gent.
- » » Het apostelspel. 1952, Gent. Overdr.
- » » De Bekeeringhe Pauli, 1953, Zwolle.
- » » De auteur van de Antwerpse ommeganckordonnantie a° 1566. (in De Gulden Passer, 1947).
- Vlaminck, A de : Jaarboeken van de aloude kamer van Rhetorica te Tielt, 1862, Gent.
- Vooy's, C.G.N. de : Apostelspelen in de rederijkerstijd, 1928, Amsterdam. Overdr.
- Willems, L. : Tooneelstudies XV-XVIe eeuw, Gent. (in Versl en Med. Kon. Vl. Acad.)
- Winkel, J te : Ontwikkelingsgang..., II.
- Worp, J. : Drama en tooneel. 1907, Groningen.
- Archief « Trou moet blijcken », Haarlem.
- Bibl. Brussel, Gent, 's Gravenhage.
- Katalogus Leiden.